



**Roskilde
University**

Produktion, reproduktion og levevilkår

om tidens brug og arbejdets fordeling

Stauning, Inger

Publication date:
1990

Citation for published version (APA):

Stauning, I. (1990). *Produktion, reproduktion og levevilkår: om tidens brug og arbejdets fordeling*. Roskilde Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

PRODUKTION, REPRODUKTION OG LEVEVILKÅR

- OM TIDENS BRUG OG ARBEJDETS FORDELING

af INGER STAUNING

Ma ikke sælge



TEK SAM - FORLAGET
Roskilde Universitetscenter
Hus 12.1.
4000 Roskilde

*Forskningsrønt
nr. 19*

Institut for Miljø, Teknologi og Samfund

RUC 1990

Produktion, reproduktion og levevilkår
-om tidens brug og arbejdets fordeling

Inger Stauning
Institut for Miljø, Teknologi og Samfund
RUC 1990

ISBN: 87-7753-012-8.

Copyright: Inger Stauning

Må frit citeres med kildeangivelse

Rapporten kan rekvireres fra:
TEKSAM-forlaget, hus 12.1
Roskilde Universitetscenter
Postbox 260
4000 Roskilde
tlf. 46 75 77 11

INDHOLDSFORTEGNELSE

I		
	INDLEDNING	5
II		
	LEVEVILKÅR, LIVSFORMER, HVERDAGSLIV	9
	1 INDLEDNING	9
	2 LEVEVILKÅR SOM UDGANGSPUNKT	10
	2.1 Livsformanalyser	12
	2.2 Hverdagsliv som skabende praksis	14
	2.3 Den store og den lille historie	18
	2.4 Kvinders livsstrategi - reproduktionsvilkår og lønarbejde	22
	2.5 Hverdagsliv og samfundsmæssig udvikling	27
III		
	FORDELING AF TID OG ARBEJDE TIL REPRODUKTION	31
	1 INDLEDNING	31
	2 HUSARBEJDE OG LØNARBEJDE	33
	2.1 Det udvidede arbejdsbegreb	33
	2.2 Værdi og måling af det ubetalte arbejde ???	36
	2.3 Reproduktionsarbejde og arbejdskraftens værdi	38
	2.4 Arbejdstid - fri tid - økonomisering med tid	44
	3 STATSLIG INTERVENTION I REPRODUKTIONSMØN- STERET	48

IV

HVERDAGSLIVETS TIDSSKRUESTIK	57
1 INDLEDNING	57
2 FAMILIESTRUKTUR OG ARBEJDSDELING	58
2.1 Familiestruktur og indkomst	58
2.2 Fordeling af lønarbejde og husarbejde	62
2.3 Arbejde og køn	67
3 LIVSGRUNDLAG I OG UDEN FOR LØNARBEJDET	72
3.1 Livsformer mellem lønnet og "fri" tid	73
3.2 Livssammenhænge ved brud med livsformer?	74
3.3 Hverdagslivets tidsskruestik	76
3.4 Teknologi og velfærdsstatens ydelser som svar på problemer skabt af lønarbejdet	78

V

AKKUMULATIONSUDVIKLING OG STATSLIG REPRODUKTION	83
1 INDLEDNING	83
2 AKKUMULATIONSBETINGELSER OG STATSLIG INTERVENTION I REPRODUKTIONSMØNSTERET	84
2.1 Arbejdsstyrkens udvikling fra 50'erne til i dag	88
2.2 Grundlag for velfærdsstaten	93
2.3 Velfærdsstaten under afvikling?	100
2.4 Differentiering af reproduktionsvilkårene	102

VI

OPSAMLING OG DISKUSSION	105
-----------------------------------	-----

VII

LITTERATURLISTE	111
---------------------------	-----

I

INDLEDNING

Formålet med dette notat er at bidrage til at udvikle et grundlag for analyse og vurdering af teknologisk udvikling i et levestandardsperspektiv.

Notatet er et resultat af mine overvejelser omkring og forsøg på at finde sammenhænge mellem produktionens udvikling og udviklingen inden for det område af samfundslivet, som er forudsætning for produktionen, men ligger uden for: de statslige ydelser, husholdningerne, de sociale relationer mellem menneskene.

- Fordelingen af tid, arbejde og ressourcer til at skabe livssammenhænge, kultur og fremtid for menneskene. -

Notatet er udarbejdet som led i projektet "Industriel udvikling, forbrug og levestandard", hvor jeg i øvrigt har udarbejdet rapporten "Teknologi i sundhedssektoren mellem branchestrategi og brugerinteresser".¹

I dette notat har jeg søgt at etablere et ståsted for vurdering af teknologisk udvikling fra et levestandardsperspektiv. Jeg har taget udgangspunkt i, at konsekvenserne af den teknologiske udvikling opleves individuelt i en hverdagslivssammenhæng, mens drivkræfterne bag udviklingen skal søges

¹ Inger Stauning 1990: Teknologi i sundhedssektoren mellem branchestrategi og brugerinteresser. TEKSAM, RUC

i den samfundsmæssige sammenhæng mellem produktionens udvikling og udviklingen af reproduktionsvilkårene.

Derfor er det vigtigt at udarbejde et grundlag for at tage udgangspunkt i levevilkårene, og sætte forhold der ligger uden for den direkte produktion i sammenhæng med den udvikling der sker i produktionen. Da kvinder som gruppe i særlig grad oplever modsætninger mellem produktionens og reproduktionens krav, og da den velfærdsstatslige udvikling af reproduktionsydelser i høj grad har sammenhæng med kvinders arbejdsmarkedsplacering, har jeg hele vejen taget udgangspunkt i kvinders placering i arbejdsfordelingen.

I kapitel II diskuterer jeg levevilkår som indfaldsvinkel i vurdering af den teknologiske udvikling og som baggrund for at forstå konsekvenser af og reaktioner på den samfundsmæssige udvikling.

I kapitel III diskuterer jeg på et teoretisk grundlag, hvad reproduktionsarbejdet betyder i den samfundsmæssige økonomi, og hvad tidsanvendelsen til reproduktion betyder. Jeg tager udgangspunkt i nogle bidrag til forståelse af husarbejdets status i forhold til lønarbejdet, samt i diskussioner af de velfærdsstatslige ydelser.

I kapitel IV forsøger jeg at skabe et billede af udviklingen i reproduktionsmønsteret, set i forhold til den økonomiske udvikling. Hvilke tids- og arbejdsstrukturer lever familierne under i dag under krisens betingelser, set i forhold til 60'ernes højkonjunktur?

Jeg finder nogle væsentlige træk, som karakteriserer reproduktionsvilkårene i dag: en forlængelse af arbejdsdagen for de beskæftigede, samtidig med en formindskelse af den gennemsnitlige reproduktionsbyrde for den enkelte lønarbejder, samt en stadig stigende differentiering i reproduktionsvilkårene inden for arbejderbefolkningen, i det væsentligste bestemt af tilknytningen til arbejdsmarkedet.

Herefter forsøger jeg at placere udviklingen i reproduktionsmønsteret ind i sammenhæng med akkumulationsudviklingen, og at forstå den statslige interventions former på denne baggrund.

Her finder jeg, at den statslige intervention følger akkumulationsbetingelserne: velfærdsstaten er opbygget under højkonjunkturen til at frigøre og udvikle arbejdskraft, mens de velfærdsstatslige ydelser i dag søges differentieret og overført til finansiering over lønnen, som led i en strategi for at billiggøre reproduktionen af arbejdskraften.

Endelig tager jeg i det afsluttende kapitel en diskussion op om, hvilke modstrategier ud fra et levevilkårssynspunkt, der kan udvikles over for disse tendenser, samt hvillke modsætninger og mulige fælles interesser og fælles handlemuligheder, der kan tænkes. Specielt diskuterer jeg om der i lighed med 70'ernes kvindebevægelse kan tænkes en basis i kvinders fælles samfundsmæssige interesser i udviklingen, og på hvilket grundlag kvinder kan få indflydelse på udviklingen inden for reproduktionsområdet.

II

LEVEVILKÅR, LIVSFORMER, HVERDAGSLIV

II.1 INDLEDNING

I dette kapitel vil jeg diskutere forskellige udgangspunkter for at inddrage levevilkår i vurderinger og analyser af teknologisk udvikling.

Teknologisk udvikling indebærer en forandring af de materielle vilkår for de livs- og arbejdssammenhænge, som mennesker indgår i. Der er brug for et sammenhængende perspektiv på, hvordan disse forandringer griber ind i vilkårene for forskellige grupper i befolkningen, og hvordan befolkningsgrupperne kan formulere deres interesser og handle i forhold til udviklingen.

Jeg vil indledningsvis diskutere forskellige tilgange til beskrivelse og analyse af fordelingen og udviklingen i levevilkårene. Her vil jeg især diskutere livsformanalyserne som tilgang til levevilkårsanalyser.

På baggrund af en kritik af disse analysetilgange, vil jeg formulere krav til en hverdagslivstilgang, som fastholder spørgsmålene:

- hvad er det for materielle omstændigheder som bestandig reproducerer bestemte måder at leve på?
- hvordan kan man inddrage såvel den enkeltes individuelle livsstrategier og reaktioner på disse omstændigheder, som de forandringer, der sker i de samfundsmæssige strukturer og virker ind på den enkeltes levevilkår?

Familien er et af de mest hårdnakkede mønstre for organisering af det daglige liv, og jeg vil derfor tage udgangspunkt i arbejdsdelingen inden for familiemønseret som baggrund for de videre analyser af tid og arbejde i reproduktionssfæren.

II.2 LEVEVILKÅR SOM UDGANGSPUNKT

Erik Büchert har gennemgået forskellige analysetraditioner¹. Den traditionelle levevilkårsforskning beskæftiger sig med at beskrive fordelingen af levevilkårene på basis af udvalgte parametre og at identificere grupper inden for befolkningen med ensartede levevilkår.

Der er på den ene side en tradition for at tage udgangspunkt i behov og individernes oplevelse af behovstilfredsstillelse. Denne tradition er især udviklet til markedsundersøgelser og reklameformål².

Andre forskere har forsøgt at relatere behovene til menneskenes livsbetingelser i øvrigt, bl.a. Agnes Heller. I den nordiske levevilkårsforskning er der udviklet en tradition for at beskrive individernes rådighed over ressourcer, fordi man herved får mulighed for at beskrive betingelserne for selv at definere og opfylde sine behov. Titmuss' velfærdsdefinition danner udgangspunkt: velfærd forstås som "individets rådighed over ressourcer (penge, ejendele, kundskaber, fysisk og psykisk energi, sociale relationer, sikkerhed osv.), med hvis hjælp individet kan kontrollere og bevidst styre sine livsvilkår"³.

¹ Erik Büchert 1978: Velfærd, levevilkår, livskvalitet. NordREFO.

² Erik Büchert 1978. op.cit., se bilag A.

³ Erik Büchert 1978 op.cit., se s.II.3

Den danske levevilkårsforskning har siden uddybet og udvalgt de parametre, som kunne virke som indikatorer for levevilkårene, jvf. Levevilkår i Danmark og Erik Jørgen Hansens levevilkårsundersøgelser¹.

Denne forskning kan ses som instrumenter for en velfærdsstatslig politik. Den har en ubestridelig nytte som informationskilde om de forskellige forhold som befolkningen lever under. Men den giver et opsplittet og individualiseret billede af befolkningen, som ikke gør det muligt at se sammenhængen i forskellige gruppers liv. Endvidere forsvinder årsagsammenhænge og modsætninger, så det bliver umuligt at forstå hvorfor levevilkårene er fordelt som de er, og derved gøre noget ved årsagerne, ligesom der mangler mulighed for at tage udgangspunkt i den subjektive oplevelse af sin situation.

En anden retning inden for levevilkårsforskningen har ifølge Erik Büchert orienteret sig mod at beskrive helheden i en samfundsgruppes livsvilkår, ofte gennem kvalitative metoder ("den socialantropologiske forskning"). Inden for denne tradition er begrebet livsform udviklet. " Livsform defineres som et regelbundet handlingsmønster, som er fælles for individer eller grupper i samme materielle situation"².

Erik Büchert finder selv begrebet frugtbart og bruger det som udtryk for den sammenhæng, mennesket skaber i sit liv, det er "udtryk for menneskers deltagelse i forskellige livssfærer, og for hvordan man løser hverdagslige problemer i sin livssituation"³ . Men han finder, at begrebet må suppleres med en baggrundsteoretisk forståelse for de samfundsmæssige sammenhænge.

¹ Erik Jørgen Hansen 1988: Generationer og livsforløb i Danmark, Kbh. indeholder en diskussion af levevilkårsbegrebet: levekårene kan ikke defineres endegyldigt, det er ikke et teoretisk begreb, men en måde at beskrive de samfundsmæssige vilkår, som de opleves af den enkelte ved udvalgte parametre.

² Erik Büchert 1978 op.cit., s.II.7

³ Erik Büchert 1978, bilag A,s.69

Begrebsdannelsen indeholder ikke nogen vægtning af hvilke forhold, som skal beskrives, og hvilke forhold de forskellige sfærer har til hinanden. Desuden finder han begrebet statisk, og han inddrager derfor en "handlingsdimension", så livsformen må anskues i 3 dimensioner: de objektive betingelser og de subjektive erfaringsdannelser danner baggrund for individuelle og kollektive handlinger.

II.2.1 Livsformanalyser

Thomas Højrup har systematiseret brugen af livsformsbegrebet, og sat det i relation til de betingelser, som ens placering i den samfundsmæssige produktionsmåde giver for forholdet mellem arbejde og fritid.

Han tager udgangspunkt i en strukturalistisk tankegang, hvor de forskellige niveauer og elementer i samfundsstrukturen (produktion, kultur, ideologi, juridisk niveau etc.) gensidigt betinger hinanden, men hvor produktionsmåden er bestemmende i sidste instans¹. Således er også livsformerne indlejret i de samfundsmæssige strukturer, men i sidste instans bundet til produktionsmåden. Den forskellige udformning af hverdagslivet bestemmes i sidste instans af måden der produceres på for at opretholde livsformen.

Livsformanalysen er en metode til at finde "et gensidigt betingelsesforhold imellem de to begreber eksistensform og levevilkår ... Med begrebet livsform udpeges bestemte dele af befolkningen. Med begrebet eksistensbetingelser udpeges bestemte økonomiske, politisk/juridiske og ideologiske forhold i samfundet."²

¹ se f.eks. Althusser 1969: For Marx. Kbh.

² Thomas Højrup 1983: Det glemte folk. Livsformer og central dirigering. SBI, KBH.s.181.

I bogen "Det glemte folk"¹ udfoldes analysen omkring især tre livsformer:

1. Den selvstændige erhvervsdrivendes livsform, som bygger på den simple vareproduktion. Her er produktion og reproduktion - arbejde og fritid sammenvævet. Den selverhvervende konkurrerer på varemarkedet og skal derfor ikke bruge sin fritid på at reproducere sig selv som lønarbejder, men muligvis på at overleve som selvstændig.

2. Den typiske lønarbejderlivsform, som bygger på salg af sin arbejdskraft, og hvor arbejde og fritid er skarpt adskilt. Arbejdet er et rent middel til løn og fri tid, som er målet. Arbejderen konkurrerer på arbejdsmarkedet om salget af arbejdstid.

3. Den karrierebundne livsform, som også forudsætter den kapitalistiske produktionsmåde, hvor man sælger sin arbejdskraft, men ikke i form af arbejdstid, snarere resultater: "Den vare der sælges, er udført arbejde, der løser konkrete opgaver"². Her er arbejdet mål og fritiden er middel til at øge sine kvalifikationer og forbedre sine muligheder for at opnå karriere. I denne livsform konkurreres også på arbejdsmarkedet, på kvalifikationer, viden, forbindelser og konkrete resultater, men arbejdskraften sælges som projekter, som kvalifikationer og intention om at forbedre udnyttelsen af kapital.

Der nævnes en fjerde livsform, nemlig den borgerlige livsform, som forvalter kapitalen og konkurrerer på kapitalmarkedet. Her er heller ingen skillelinje mellem arbejde og fritid.

Formålet med livsformanalysen er iflg. Højrup at vise, hvilken begrebslig sammenhæng menneskene skaber, og hvordan den er udtrykt gennem menneskenes hverdagspraksis. "Ved at kortlægge den som en praksis i

¹ ibid.

² Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen 1989: Introduktion til livsformsanalysens grundbegreber. i: Lone Rahbek Christensen (red.): Livstykker. 12 studier af livsformer og vilkår. Kulturbøger 1989.

samfundet er livsformsbegrebet et analytisk redskab til at finde ud af, hvad det er for en grundlæggende begrebsverden, denne plads i samfundet indebærer"¹. Analysemetoden er at lokalisere nogle "logiske pladser i samfundets strukturer", som giver de nødvendige mulighedsbetingelser for at kunne reproducere forskellige livsformer som varige eksistensmåder.

II.2.2 Hverdagsliv som skabende praksis

Livsformsbegrebet er frugtbart som en måde at sammenfatte de eksistensbetingelser, som er givet gennem den enkeltes deltagelse i den samfundsmæssige produktion, med de øvrige livsvilkår og begrebsdannelser, som den enkelte bruger til at få sit hverdagsliv til at "gå op". Det giver afsæt til at forstå hverdagslivet som en skabende praksis, som bygger på såvel de objektive betingelser, som de subjektive opfattelser af mål og midler, af mening og erkendelse. Og det viser hvordan udgangspunktet må tages i en karakteristik af de betingelser, som både muliggør og bestemmer den daglige reproduktion af livsformen.

Men jeg finder også begrebet problematisk på mange måder. For det første fører disse analyser af hverdagslivets praksis et andet sted hen end jeg er interesseret i, nemlig til analysen af livsformerne og deres overlevelse i sig selv. Studieobjektet er, hvad mennesker gør for at fastholde deres situation, for at harmonisere modsætninger, for at tilpasse sig forandring, for at skabe en mening i de givne livsbetingelser. Min interesse er at fastholde udgangspunktet i de materielle betingelser, hvordan de ændres, og hvordan menneskene selv ændrer dem.

For det andet er forholdet mellem praksis og begrebsverden uafklaret: hvad med hverdagslivshandlinger, som griber ud over livsformen, hvad med utopier, hvad med modsætninger mellem handling og begreb? Jan Hyldig

¹ ibid. s.168

kritiserer Højrup for ikke at inddrage magtforholdene i livsformerne og at fastlåse personernes ideologiske opfattelse i deres daglige handlinger: "Livsformerne får herved et overordentligt statisk præg, hvilket kan skyldes at det i begrebsudviklingen ikke lykkes Højrup at få udviklet et materialistisk begreb om ideologien."¹

For det tredje inddrager analysemetoden ikke de overordnede magtstrukturer som sætter og forandrer betingelserne for livsformerne, og heller ikke de modsætninger mellem personernes muligheder for at forme sit hverdagsliv og personernes ønsker til et bedre liv, som skaber dynamik og forandring. En sådan kritik er fremført af Bodil Bjerring².

Hun beskriver, hvordan det strukturalistiske udgangspunkt virker fastlåsende: "Livsformen sætter livet på formel...Individet er tilpasset livsformen og ønsker at bevare og genskabe den...der er ikke i analysen nogle antagelser om, hvordan dette samspil finder sted og om nogle livsformer dominerer andre"(s.74-75) De spørgsmål, der ikke stilles i livsformsanalysen, er spørgsmål, der går på tværs af og ud over livsformernes praksis: i ønsker, der ikke udtrykkes i den daglige praksis, i brud, i de magtforhold som bestemmer grænserne for livsformerne, i handlinger der går ud over livsformens egenlogik.

Disse magtstrukturer og modsætninger findes f.eks. i forholdet mellem kvinders og mænds livsbetingelser, og mellem kvinders ønsker til et godt liv og de samfundsmæssige betingelser for at realisere dem i konflikten mellem familie og lønarbejde³.

¹ Jan Hyldig: Tilpasningsstrukturer og forandringsmuligheder i hverdagslivets rum. Kulturgeografiske Hæfters skriftserie 10.

² Bodil Bjerring 1989: Livsformer og utopier. i Ulla Koch mfl.(ed.):1989: Køn og videnskab. Serie om kvindeforskning nr.27. AUC

³ Jvf. f.eks. Regina Becker-Schmidt: Modsætningsfyldt realitet og ambivalens. i Udkast nr.2, 1982, diskuteret i Kirsten Brandsholm Petersen og Vibeke Andersen 1985: Mod nye horisonter. Tek-Sam, RUC.

Højrup's oprindelige opdeling indeholdt ikke nogen skelnen på køn. Det er der senere rådet bod på ved at supplere de ovenstående livsformer med henholdsvis en "husmorlivsform", der er muliggjort af mandens (og egen) lønindtægt, og hvor arbejdet i familien er mål og /eller middel sammen med lønnen til at opnå et godt familieliv, og en "baglandslivsform", muliggjort af og supplement til den karrierebundne livsform.

Men dette supplement gør næsten ondt værre: Fokus lægges på den harmonisering af mål og midler, som sker i hverdagslivet, den måde som folk "nusler sig til rette med" de modsætninger og måske utålelige forhold, som bestemmer deres liv. Husmorlivsformen er f.eks. for de fleste en modsætningsfyldt realitet, som ikke bare kan gøres op i mål og midler. I livsformsanalysen løses dette problem ved at dele livsformerne op i flere varianter. På denne måde fremstår det snublende nær, at det er individuelle valg, der bestemmer om "man" vælger den ene eller den anden variant; jvf. f.eks. denne formulering af kvinders arbejdsmarkedsplacering:

"Kvinders krav om nedsat arbejdstid, kvindernes lavtlønsproblemer og mange andre skævheder, uligheder og urimeligheder på arbejdsmarkedet tyder på (og lader sig bla. forklare af), at det er husmorlivsformen, der dominerer i kvindernes komplekst sammensatte liv i den lønarbejdende befolkning."¹

Livsformsanalysen kommer på denne måde til at fungere statisk og til at mangle forklaringskraft til at beskrive forandring, brud og modsætninger mellem materielle betingelser og utopiske behov.

Men som sagt finder jeg livsformsanalysen inspirerende som udgangspunkt for at beskrive hverdagslivet som praksis og som indlejret i de samfundsmæssige betingelser. I hverdagslivet udfoldes den skabende aktivitet, som bringer sammenhæng i de adskilte sfærer, som udnytter de forudsætninger, som de samfundsmæssige betingelser sætter til at skabe livssammenhænge

¹ Højrup og Christensen op.cit., s165

og livsforløb, og som reagerer på modsætninger og magtforhold ved tilpasning såvel som ved modstand og brud.

Livsform-begrebet kan da bruges til at beskrive de mønstre for hverdagspraksis, som danner sig i befolkningen på grundlag af, at de samfundsmæssigt satte, materielle, kulturelle og sociale livsbetingelser er ensartede for grupper inden for befolkningen.

Derfor vil jeg inddrage Agnes Hellers begreb om hverdagslivet:

"Med hverdagsliv forstår vi et begreb forankret i handling. Det er det enkelte menneskes samlede gøremål for at reproducere sig selv biologisk, socialt og kulturelt, som igen skaber muligheden for den samfundsmæssige reproduktion og dermed for udvikling i samfundsstrukturen"¹

For at opretholde et hverdagsliv kræves ressourcer i form af tid, arbejdsindsats, penge, livsfornødenheder, andre fysiske, psykiske og sociale ressourcer. Disse ressourcer fås ved at indgå i relationer med samfundsstrukturen: med arbejdsmarkedet, det statslige system, varemarkedet, og med hvad jeg vil kalde "det civile liv" med et udtryk fra Andre Gorz², de sociale sammenhænge, netværk, familierelationer, deltagelse i organisationer og foreninger, godt naboskab, arbejde i køkkenhaver etc.etc., som er dele af det menneskelige liv, men ligger uden for den samfundsmæssige økonomi.

¹ Agnes Heller 1981: *Das Alltagsleben*. Frankfurt am Main. Her citeret fra Charlotte Bloch m.fl.(ed.): *Hverdagsliv, kultur og subjektivitet*. Kultursociologiske skrifter nr.25. Akademisk forlag 1988.

² Andre Gorz 1979: *Økologi og frihed*. Politisk revy, Kbh. "Med civilt samfund skal forstås det væv af samfundsmæssige relationer menneskene opretter imellem sig i grupper eller fællesskaber, der ikke skylder staten deres eksistens eller er opstået ved en institutionaliseret handling fra statens side." s.45

Den daglige afhændelse af sin arbejdskraft til gengæld for en løn, er den nødvendige livsbetingelse for størstedelen af befolkningen. Men lønarbejdet er ikke den eneste kilde til indkomst; også de statslige ydelser i pengeform eller som serviceydelser må inddrages som livsbetingelser helt eller delvis for dele af befolkningen. Til gengæld for de statslige ydelser må menneskene undergive sig kontrol.

Levevilkårsanalyserne giver oplysninger om fordelingen af de samfundsmæssige betingelser for at skabe livssammenhænge. Livsformsanalyserne beskriver, hvordan der skabes karakteristiske mønstre for disse livssammenhænge på grundlag af ensartede materielle betingelser.

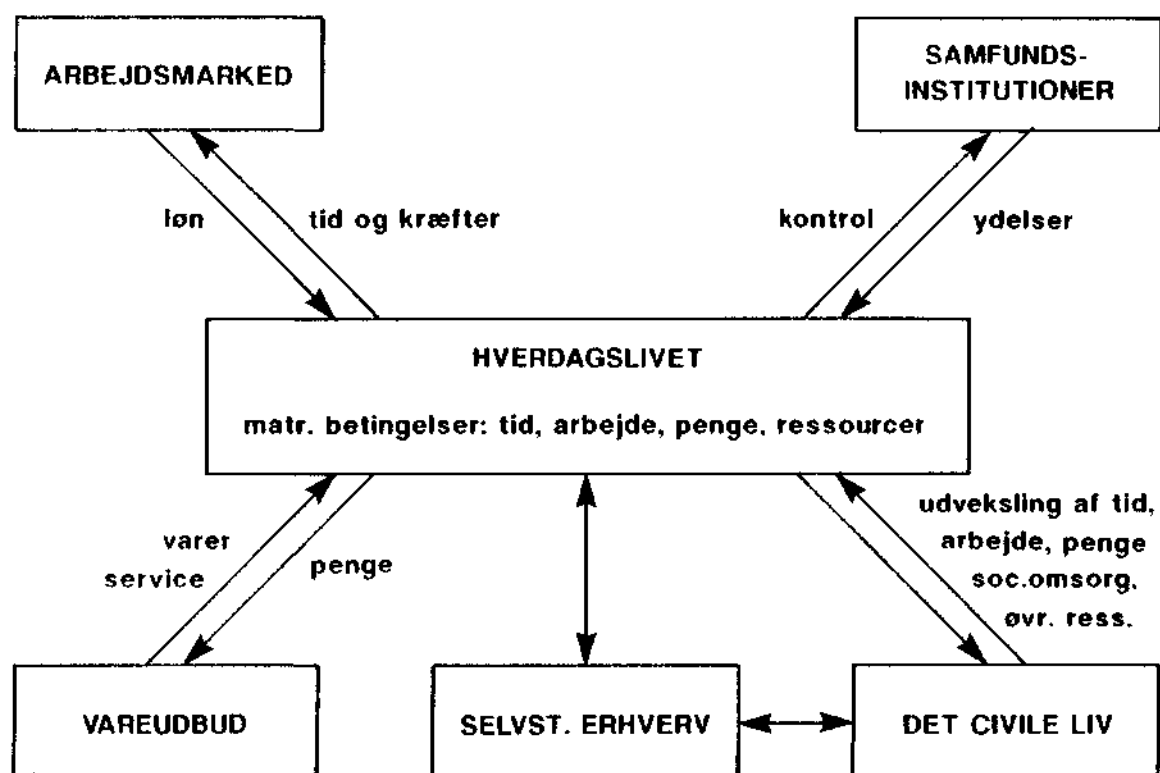
Det felt, som jeg er interesseret i at indfange, er vekselvirkningerne mellem de samfundsmæssige betingelser: arbejdsmarkedsstruktur, reproduktionsmønster etc., og betingelserne for den individuelle hverdagspraksis: hvordan den enkelte familie får dagen til at hænge sammen, hvilke livsstrategier man ser for sit arbejds- og familieliv, hvilke muligheder man ser for individuelle og kollektive handlinger i forhold til samfundsudviklingen.

De materielle strukturer udgør grundlaget for den enkeltes reproduktionsvilkår. De individuelle livsmønstre i hverdagslivet er de subjektive valg af livsstrategier for at overleve og skabe et godt liv under de givne betingelser - og at udvikle og forandre betingelserne.

II.2.3 Den store og den lille historie

De vilkår, som den enkelte handler på baggrund af, er bestemt af samfundsforholdene, den enkeltes liv er indlejret i den samfundsmæssige udvikling. Det er netop disse relationer mellem den enkeltes livsbetingelser og de samfundsmæssige strukturer, som søges indfanget i hverdagslivsforskningen: "... med hverdagslivstilgangens intention, at indfange

forholdet mellem den store historie (den generelle samfundsmæssige udviklingstendens inden for de økonomiske, politiske og kulturelle institutioner) og den lille historie (almindelige menneskers håndtering af deres livsbetingelser)".¹

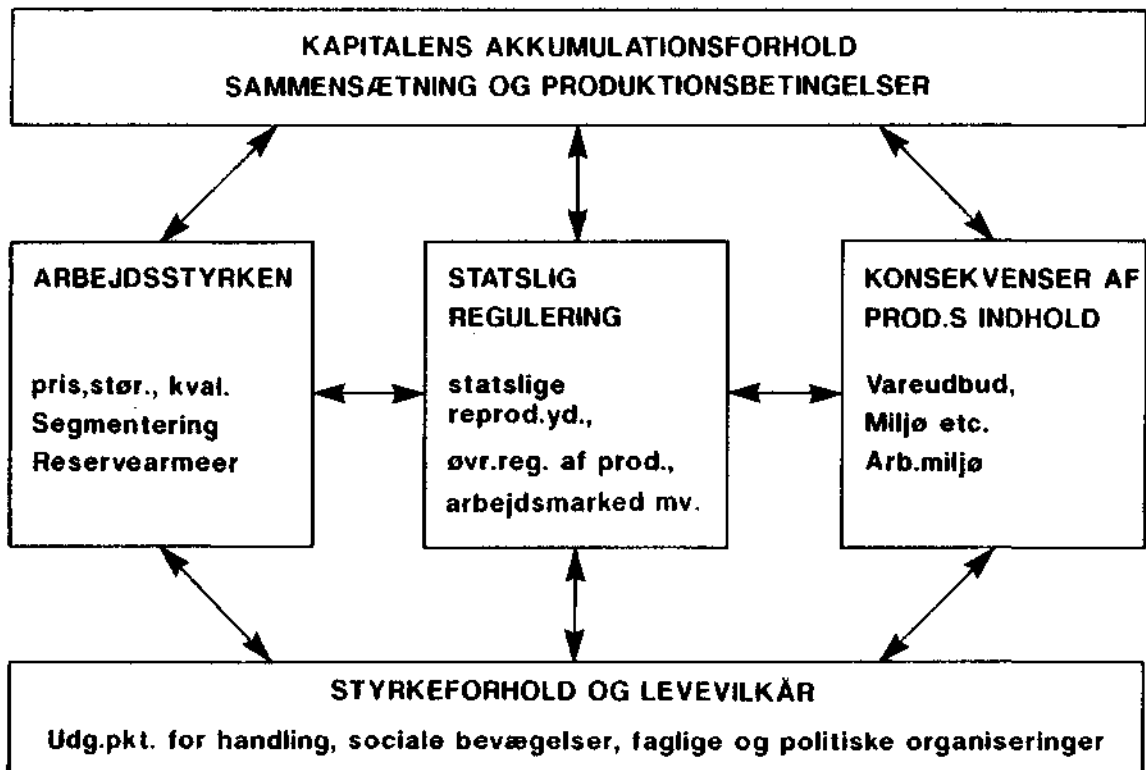


Figur 1. Reproduktion af hverdagslivet kræver stadig genskabelse af de materielle betingelser for det.

For at opretholde et hverdagsliv er det nødvendigt at indgå relationer med det omgivende samfund. Herigennem udveksles tid, penge, produkter og andre ressourcer, som beskrevet ovenfor, se fig. 1. Det kunne kaldes den lille historie.

¹ Lis Højgaard: Familien - opløsning eller kulturel nyskabelse? i: Charlotte Bloch, Lis Højgaard mfl. 1988. Hverdagsliv, kultur og subjektivitet. Kultursoc.skrifter nr.25, Kbh.

Den store historie er da de samfundsstrukturer, som skaber rammerne om den lille historie - det samfundsmæssige rum, som den enkelte handler inden for, tilpasser sig og omskaber. Disse strukturer kan beskrives ved fig.2.



Figur 2. Model af samfundsmæssige drivkræfter bag reproduktionsmønstrets udvikling.

Reproduktionen af arbejdskraft, i nødvendigt omfang og med de nødvendige kvalifikationer, er et nødvendigt element i reproduktionen af kapital. Men denne reproduktion sker uden for kapitalkredsløbet: i de individuelle husholdninger, i statslige institutioner, i private netværksrelationer. De arbejds- og livsprocesser i bred forstand, som medgår til reproduktion af befolkningen som arbejdskraft sammenfatter jeg i begrebet reproduktionssfæren. Den måde, som reproduktionen af arbejdskraft er organiseret på,

kalder jeg reproduktionsmønsteret, dvs. fordelingen af opgaver mellem familie, stat, sociale netværk, anvendelsen af teknologi, bystruktur etc.

Man må skelne mellem på den ene side reproduktionen af den samlede arbejdsstyrke, det samfundsmæssige reproduktionsmønster, som er baggrunden for dannelsen af et samfundsmæssigt gennemsnitligt reproduktionsniveau. Det er bestemt af kravene til en arbejdsstyrke som helhed: omfang, fordeling af kvalifikationer, sundhedstilstand, tilgængelig reserve etc. Behovene for arbejdsstyrkens omfang og sammensætning vil afhænge af akkumulationsudviklingen. Her har den samlede kapital interesse i at påvirke niveauet og omkostningerne til reproduktion, bla. gennem statslig intervention i uddannelse, sundhedssektor, boligbyggeri, forbrugsmønster i øvrigt etc. Den statsligt formidlede teknologianvendelse indgår i disse samfundsmæssige reproduktionsbetingelser.

På den anden side de individuelle reproduktionsbetingelser, hvor den enkelte arbejder for sin løn må sørge for reproduktionen af sig selv og sin familie. Teknologianvendelsen indgår i den individuelle strategi for at overleve som lønarbejder og for at opnå et godt liv. Her vil de enkelte arbejdergruppers styrkepositioner og de individuelle livsstrategier og handlemuligheder bestemme fordelingen af levevilkårene. Igennem handlingerne for at forbedre de individuelle vilkår, skabes også kampen om de samfundsmæssige levevilkår for arbejdsstyrken.

De statslige institutioner til reproduktion af arbejdskraft er dannet som led i de historiske kampe om reproduktionsniveauet og de historisk bestemte krav til arbejdskraftens reproduktion. Det samfundsmæssige reproduktionsmønster dannes således som den historisk bestemte kombination af arbejdsopgaver, der gennemsnitligt er nødvendige for at reproducere den produktive arbejdskraft. Det er en kombination af statslige opgaver, pengeoverførsler, privat lønnet arbejde og det arbejde som ydes i familie og netværk.

Arbejdsmarkedsstrukturen påvirker på den ene side reproduktionsmønsteret ved de krav til kvalifikationer hos arbejdskraften og de behov for reproduktion.

tionsydelser, som opfyldes af staten; omvendt kan de statslige institutioner og reguleringer påvirke arbejdsmarkedsstrukturen. Til den anden side påvirker udbuddet af produkter i industrien og de følgevirkninger af industrien indholdet i de statslige institutioner, og omvendt påvirker de statslige reguleringer produktionens stoflige forløb.

Men disse "tværgående" sammenhænge kan ikke analyseres uden at inddrage de egentlige drivkræfter, som må findes i kapitalens akkumulationsbetingelser, stillet over for befolkningens krav om gode levevilkår.

De generelle betingelser for kapitalakkumulation bestemmer behovet for arbejdskraft og sætter det generelle reproduktionsniveau, mens den konkrete sammensætning af kapitalen og konkurrencens udvikling bestemmer behovene for kvalifikationer, udbud og prisniveau hos arbejdskraften. Den teknologiske udvikling i produktionen er bestemt af akkumulationsbetingelser og kapitalens sammensætning.

Reproduktionssfæren må ses som en kampplads for de modsatrettede krav fra arbejderbefolkningen om gode levevilkår, tryghed, miljø, naturglæde etc., og fra kapitalen om bestandig at økonomisere med midlerne til reproduktion af den nødvendige arbejdsstyrke.

II.2.4 Kvinders livsstrategier - reproduktionsvilkår og lønarbejde

De forskellige belastninger af de daglige arbejds- og tidsstrukturer stiller forskellige grupper i befolkningen forskelligt på arbejdsmarkedet. Gennem konkurrencen om arbejdet etableres nogle gennemsnitlige betingelser for salg af arbejdskraft: gennemsnitlig arbejdsintensitet, en arbejdsdag af en vis længde, en gennemsnitlig løn for arbejde af samme type etc. Fastsættelsen af disse salgsbetingelser organiseres af fagforeningerne for arbejdere med den fælles interesse, at de konkurrerer om samme type jobs, og at salgsbetingelserne skal blive bedst mulige for alle.

De salgsbetingelser, der således sætter sig igennem, giver de forskellige arbejdsgrupper bestemte lønmæssige, belastningsmæssige og tidsmæssige rammer, og derved også en given "rest" til eget brug. Men den meget forskellige reproduktionsbyrde og personlige livssammenhænge giver forskellige betingelser for at udfylde disse rammer. Derfor vil reproduktionsbetingelserne påvirke ens muligheder for at konkurrere på arbejdsmarkedet og henvise én til bestemte segmenter, hvor man konkurrerer med andre der har lignende betingelser.

Disse forhold er analyseret på mange ledder og kanter mht. kvinders placering på arbejdsmarkedet: kvinder søger ind i deltidsjobs pga. arbejdet i hjemmet - arbejdsgiveren får adgang til en billigere og mere flexibel arbejdskraft pga. denne nødvendighed for kvinden¹. Kvinder får rutinearbejde og dårligt betalte jobs, fordi al hendes tid og kræfter bruges på husarbejde, ikke på videre kvalificering eller fagligt arbejde osv.

Kvinders liv er åbenlyst bestemt af modsætningerne mellem familiearbejdet og lønarbejdet - men disse samme modsætninger er realiteter også for de mandlige lønarbejdere i det omfang de deltager i familiearbejdet.

Derfor kan analyserne over betydningen af reproduktionsarbejdet for kvinders placering på arbejdsmarkedet formuleres generelt som relationer mellem lønarbejde og reproduktionsbetingelser.

Familien er rammen om de enkeltes reproduktion af hverdagslivet (hvis man vel at mærke inddrager etpersons-husholdninger under begrebet familie). Familien må gøre op hvilke ressourcer og hvilke behov, den har:

Hvor mange varer kan vi få for den løn, det er muligt for os at tjene - hvor mange varer er nødvendige for os og hvilke andre ressourcer har vi - og hvordan kan vi skabe et sammenhængende liv og et godt liv på grundlag de materielle betingelser og den lønarbejdsfri tid vi har til rådighed? Her

¹ Brita Foged, Sanne Ipsen mfl.1980: Deltid - kvindetid. Modtryk

ligger balancen og nødvendigheden i familierne - det regnestykke, som lønarbejderne samlet og hver for sig skal få til at gå op.

Men der findes mange familietyper og familien er ikke den mindste enhed: der findes forskellige overlevelseshgrundlag og livsstrategier inden for familien.

Derfor må forholdene mellem de enkelte medlemmer i familien klarlægges: de personer, som indtjener en løn, de personer som udfører reproduktionsarbejde, men kunne have indtjent en løn, og de personer som er afhængige af andres løn og/eller arbejde.

Den kønsmæssige arbejdsdeling i familien indebærer generelt, at kvinder udfører størstedelen af reproduktionsarbejdet. Dette spørgsmål har været diskuteret inden for adskillige forklaringsrammer: biologisk: kvinder er anderledes end mænd, historisk: familiemønsteret er overleveret fra tidligere samfund, de patriarkalske strukturer er videreført ind i det kapitalistiske samfund, psykologiske: kvinder er mere orienteret mod at give omsorg og ønsker selv at tage sig af børnene, magtmæssige: mænd har magt over kvinder, fordi de individuelt er stærkere og samfundsmæssigt sidder i flere magtpositioner.¹

Alle disse forklaringsrammer rummer for mig at se vigtige elementer og er med til de beskrive de historiske forudsætninger for det givne reproduktionsmønster. De giver ikke hver for sig nogen udtømmende forklaring - den er heller ikke mulig at finde, efter min bedste overbevisning. Men det spørgsmål man kan stille er, hvad der er de materielle årsager til, at denne kønsforskel opretholdes, understøttes og genskabes i nye former i det kapitalistiske samfund?

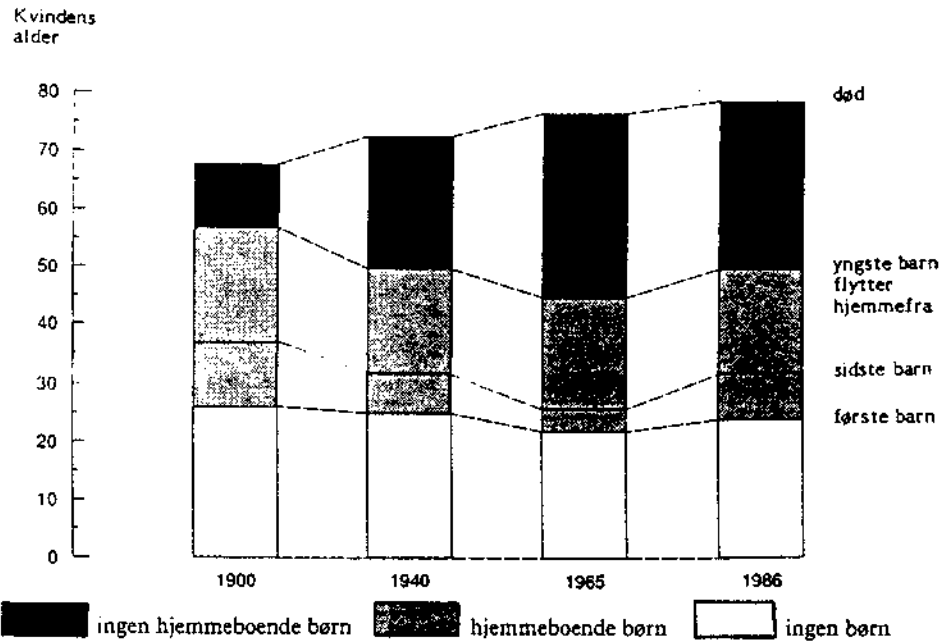
¹ se f.eks. Zillah Eisenstein (ed.)1979: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism. Monthly Review Press. New York & London.

Lis Højgaard tager udgangspunkt i Peder Lærke Nielsens diskussion af reproduktionsarbejdets "forenelighed" med lønarbejdets vilkår ¹. Husholdningsarbejdet er ikke kønsspecifikt og står ikke i modsætning til afhændelsen af arbejdskraften, mens forplantningen biologisk er forbundet anderledes til kvinder end til mænd. I en periode står kvindens rolle i forbindelse med forplantningen, graviditet, amning, småbørnspasning, i modsætning til en lønarbejderfunktion: hun kan ganske simpelthen ikke afhænde sin arbejdskraft, i hvertfald ikke på de gennemsnitlige betingelser (sat af den mandlige arbejdskraft!). "At opretholde eksistensen som lønarbejder forudsætter en kontinuerlig afhændelse af arbejdskraften. Dette står i klar modsætning til kvindens forplantningsfunktion."(s.134) .

Der findes også andre forhold, som gør den kontinuerle afhændelse af sin arbejdskraft umulig: sygdom, alderdom, uddannelsesperiode. Den biologisk bundne forplantningsfunktion er derfor ikke et særligt moment ved arbejdskraftreproduktionen (som det fremstår hos Peder Lærke Nielsen og Lis Højgaard), men et moment der i lighed med alle de øvrige skal varetages på en samfundsmæssig måde. Det "særlige" ligger i dets kønsbundethed, som betyder at det stiller kvinder anderledes end mænd i forhold til afhændelsen af arbejdskraft.

Den samfundsmæssige måde som børnepasning, fødsel etc. varetages på, også i dag, indebærer, at kvinden står i en tvangssituation over for manden og har behov for hans bidrag til forsørgelsen for at opretholde et levestandard for sig selv og de fælles børn. Derved indebærer det samfundsmæssige reproduktionsmønster en samtidig genskabelse af de patriarkalske strukturer. Det omformer, udnytter og viderefører de patriarkalske strukturer, som eksisterede historisk.

¹ Lis Højgaard 1978: Arbejdskraftreproduktion - et kvindeproblem. i Historievidenskab nr.16, GMT. og Peder Lærke Nielsen 1979: Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsformer, Soc.inst.Kbh.univ.



Anm. Figurene repræsenterer til dels meget usikre skøn baseret på forskellige kilder. De kan derfor kun anvendes som illustration af karakteristiske tendenser, ikke til aflæsning af nøjagtige tidspunkter.

Kilde: Betænkning vedrørende kvindernes stilling i samfundet, 1974; Knudsen 1987.

Figur 3. Moderskabets placering i kvindens liv før og nu. Fra Anette Borchhorst: Velfærdsstaten og kvinderne. i: Politica, nr.2/89.

Den biologiske bundethed udstrækker sig over en periode, som for mange kvinder egentlig ikke er så lang, se fig.3 ¹. Men for en arbejdsgiver gælder det for alle kvinder i den fødedygtige alder, at de kan blive gravide den dag i morgen, og derved kan blive en mindre stabil arbejdskraft. Og denne egentlige kønsbundne arbejdsdeling går over i en arbejdsdeling som ikke længere har nogen kønsbunden begrundelse.

Kvinden mister i denne børneperiode arbejds erfaring og den kvalifikations- og karriereudvikling, som jævnaldrende mænd og barnløse kvinder opnår i samme periode. Hun står altså dårligere efter denne biologisk bestemte periode end før, specielt står hun dårligere i forhold til sin egen mand.

¹ fra Anette Borchhorst 1989: Kvinderne, velfærdsstaten og omsorgsarbejdet. i: POLITICA nr.2, 1989.

Manden har derimod individuelt gavn af, at konen passer de fælles børn og evt. varetager en del af det nødvendige reproduktionsarbejde for ham. Det frigør tid og kræfter til lønarbejde og muliggør en fastere tilknytning på arbejdsmarkedet, påbegyndelse af en karriere, videreuddannelse etc. "På denne måde kommer den kønsbestemte arbejdsdeling i familien til at fremstå som en eksistensbetingelse for manden og repræsenterer en materiel fordel for ham, samtidig med at den yderligere cementerer forskellen i konkurrencebetingelser mellem mænd og kvinder i produktionen."¹

Disse forhold er bestemmende for kvinders generelle arbejdsmarkedsplacering.

Det er åbenlyst, at arbejdet i husholdningerne, i den enkeltes hverdagspraksis, er sammenvævet med og betinget af den måde reproduktionsmønstret i øvrigt er organiseret på.

Netop modsætningerne i kvinders liv mellem lønarbejde og husarbejde kaster lys over disse relationer, og derfor har jeg i de videre analyser fastholdt et udgangspunkt i den kønsmæssige arbejdsdeling for at belyse sammenhænge mellem samfundsmæssige reproduktionsvilkår og den enkeltes hverdagsliv.

II.2.5 Hverdagsliv og samfundsmæssig udvikling

Teknologisk udvikling indebærer en forandring af de materielle vilkår for de arbejds- og livssammenhænge, som mennesker indgår i. For at forstå baggrunden for at anskaffe teknologi og den måde som teknologisk udvikling griber ind i hverdagslivets arbejds- og livsprocesser, er det

¹ Lis Højgaard 1978, op.cit.,s.137

nødvendigt at inddrage de materielle strukturer, som iøvrigt betinger hverdagslivets udvikling.

Størstedelen af befolkningen er lønarbejdere, samtidig med at de er forbrugere af teknologi og statslige ydelser. Dette sætter nogle bestemte rammer for forbruget mht. penge, tid og arbejdsmæssige ressourcer, ligesom det indebærer bestemte behov for produkter og ydelser, som kan frigøre tid og kræfter til lønarbejde: man kan ikke bruge hele dagen på brødbagning eller børnepasning, fordi indtjening af en løn er nødvendig.

De statslige ydelser, infrastrukturen, boligstrukturen etc. danner rammer om den enkeltes liv, som dels bestemmer teknologianvendelsen, dels skaber bestemte behov for teknologi, f.eks. bil og vaskemaskine. Det er endvidere åbenlyst, at det ikke er behovene i hverdagslivet, som bestemmer udformningen af teknologi, men snarere branchens udviklingsbetingelser, konkurrenceforhold og overordnede økonomiske forhold.

Den teknologiske udvikling sætter sig igennem i forhold til de enkelte menneskers liv, formidlet af disse sammenhænge.

Der er behov for at tage udgangspunkt i en overordnet forståelsesramme, jvf. modellen i afsnit II.2.4, til at beskrive samspillet mellem den teknologiske udvikling i produktionen, de betingelser som produktionens udvikling sætter for menneskene, og den måde, som teknologiudviklingen ændrer de materielle arbejds- og livssammenhænge i det enkelte menneskes liv.

Denne overordnede model kan bruges som udgangspunkt for at beskrive de samfundsmæssige forandringer i de forskellige sfærer, set i sammenhæng med produktionens udvikling. Men for at perspektivere udviklingen og for at få et udgangspunkt for at vurdere den og få indflydelse på den fra en forbrugersynsvinkel, er det nødvendigt at fastholde et levestandardperspektiv.

Lønarbejde er ikke hele livet. Og mennesket er ikke kun arbejdskraft, som skal reproducere sig selv for at indgå i kapitalens kredsløb.

Et levevilkårsperspektiv på udviklingen må tage udgangspunkt i "det hele liv", hele fremtiden, hele naturen. Det må skabe mulighed for at se udviklingen i levevilkårene ikke blot som en økonomisk, objektiveret relation, men som resultater af såvel kollektive handlinger, som de enkelte menneskers egne livsstrategier og reaktioner på udviklingen. Desuden må det give begreber til at forstå modsætninger og interessefællesskaber inden for befolkningen i forhold til den teknologiske udvikling.

Perspektivet i at se den store og den lille historie i sammenhæng, er at pege på handlemuligheder. Ved at forstå drivkræfterne bag udviklingen bliver det muligt at se, hvor der evt. kan skaffes indflydelse. Indsigt i kapitalinteresserne og betingelser for teknologisk udvikling kan give mulighed for at vurdere, om der er et spillerum for alternative veje for teknologisk udvikling, om der er grundlag for indgå i kompromis'er.

Indsigt i udviklingen inden for arbejdsstyrken og i organiseringen af reproduktionsvilkårene, såvel individuelt som kollektivt giver mulighed for at pege på styrkepositioner og mulige interessefællesskaber inden for befolkningen. Herved kan man finde basis for de sociale kræfter, der kan bære handlinger igennem, eller danne basis for modstrategier over for udviklingen.

III

FORDELING AF TID OG ARBEJDE TIL REPRODUKTION

III.1 INDLEDNING

I dette kapitel vil jeg undersøge sammenhænge mellem forbruget og fordelingen af tid og arbejde i produktionen, og i den statslige og individuelle reproduktion.

- Hvad betyder organiseringen af tid og arbejde for den enkelte og i samfundsmæssig sammenhæng?
- Hvad er forholdet mellem arbejdet i husholdningerne og det øvrige arbejde i samfundet?
- Hvilke sammenhænge er der mellem produktionens udvikling og organiseringen af arbejdet med reproduktion af arbejdskraften?
- og på hvilket grundlag sker statslig intervention og i reproduktionsmønsteret?

Op igennem 70'erne har der været ført heftige diskussioner om værdien af husarbejdet. Der har været protesteret mod den marxistiske bestemmelse af husarbejdet som "uproduktivt" og som liggende uden for den samfundsmæssige økonomi: Husarbejde er lige så samfundsmæssigt nødvendigt arbejde som lønnet arbejde, lige så "værdifuldt".

Diskussionerne har taget to retninger, som efter min mening begge giver vigtige bidrag til forståelsen af reproduktionsbetingelserne, og som bør sammentænkes. På den ene side har der været sat fokus på at udvide arbejdsbegrebet og på at insistere på den samfundsmæssige nødvendighed af de samlede funktioner, som finder sted og ydes i familien. På den anden side er der lavet forsøg på at udvikle forståelsen af arbejdskraftens værdi, så det ubetalte og statslige arbejde inddrages.

Disse diskussioner er også ført i sammenhæng med analyser af statens funktion i forhold til reproduktionen af arbejdskraft. Jeg vil derfor inddrage nogle bidrag fra disse statsteoretiske analyser for at diskutere forholdet mellem statslige reproduktionsydelser og produktionens udvikling.

Reproduktionsmønsteret kan herefter forstås som en organisering af den tid og det arbejde, som bruges på at reproducere en "passende" arbejdsstyrke - og spørgsmålet om, hvad der er en passende arbejdsstyrke, er bestemt af udviklingen i akkumulationsbetingelser. Derfor vil også den teknologiske udvikling i reproduktionssfæren være betinget af kravene til en passende arbejdsstyrke.

Disse teoretiske afklaringer vil jeg bruge som grundlag for at beskrive og forstå den historiske udvikling af reproduktionsmønsteret og den aktuelle udvikling i fordelingen af tid og arbejde i familierne og anvendelsen af teknologi i reproduktionssfæren.

III.2 HUSARBEJDE OG LØNARBEJDE

III.2.1 Det udvidede arbejdsbegreb

En vej til at synliggøre husarbejdet, har været at udvide arbejdsbegrebet.

Udvidelsen af arbejdsbegrebet har dels gået på indholdet, dels på formen. Ulrike Prokop udvider begrebet produktion til at omfatte produktion af sociale relationer, af omsorg, af følelser, fordi værdien af husarbejdet ikke blot ligger i det fysiske arbejde som ydes, men også i det psykiske¹. Selvom Prokops forsøg på at udvide produktionsbegrebet ikke holder inden for en marxistisk teoriramme, har hendes analyser inspireret mange til en udvidet forståelse af arbejdets indhold.

Andre forskere har arbejdet videre med de sider af arbejdsbegrebet, som indeholder umålelige kvaliteter, såsom omsorg, pleje, skabelse af sociale relationer. Disse kvaliteter er nødvendige i mange arbejdsfunktioner, især inden for omsorgsarbejde, sygepleje, barnepleje etc., men også i kontorfunktioner, ja også i chef-funktioner. Det er beskrevet, hvordan kvinder i kraft af socialiseringen til familielivet, ofte i særlig grad opnår kvalifikationer - og lyst - til at opfylde disse arbejdsmæssige krav, men at disse "kvindelige kvalifikationer" ofte er usynlige og ubetalte².

Sådanne udvidelser af arbejdsbegrebet giver altså anledning til udvikling af kvalifikationsbegrebet ved at sammenholde indholdet i det ubetalte arbejde med lønarbejdets krav.

¹ Ulrike Prokop 1981: Kvinnors livssammenhang. Stockholm

² Kari Wærness beskriver kravene til omsorgsarbejdet og sammenhængen med den kønsmæssige arbejdsdeling i Kvinneperspektiver på sosialpolitikken. Projekt kvinners levekår og livsløpp. Oslo.

På den anden side er arbejdet diskuteret i forhold til dets formelle rammer. Flere forskere har forsøgt at indkredse et samlet begreb om det samfunds-nødvendige arbejde, og herindenfor skelnet mellem de forskellige former, det udføres under.

OMSORGS- ARBEJDE	UFORMEL ØKONOMI		FORMEL ØKONOMI		
	ULØNNET	LØNNET UBESKAT.	STATSLIGT	PRIVAT SERVICE	PRODUKTIV
PRIVAT SFÆRE OFFENTLIG SFÆRE	Familie Nabo Venner Besøgsven Velgørenhed	Hushjælp Børnepasn. Dagpleje Øvrige ydelser	Hjemmehjælp Dagpleje Børnehave Hjem.sygepl. Plejhjem Sygehus	Læge Terapi mv.	Apotek Privat hospital

Figur 4. Begreber om arbejde: omsorg ydes under forskellige økonomiske rammer.

Gitte Haslebo beskriver "det totale arbejdes organisering i samfundet"¹. Hun refererer Lars Ingelstams analyse det samlede arbejde i Sverige. Han opdeler i arbejdet inden for den formelle økonomi, dels i det private erhvervsliv, dels i den offentlige sektor, og i arbejde inden for den uformelle økonomi, dels privat og kollektivt ubetalt arbejde, dels sort arbejde, dvs. betalt, men ubeskattet. Fig.4 viser en opdeling af det samfundsmæssige omsorgsarbejde i forhold til disse begreber.

¹ Gitte Haslebo 1984: Fordeling af tid og arbejde i velfærdsstaten. Planstyrelsen, Kbh.

Af den samlede samfundsmæssige arbejdstid lægges ca. halvdelen i den uformelle økonomi. Hun beskriver, hvordan såvel det lønnede som det ulønnede arbejde er ganske skævt fordelt, dels over et livsforløb, dels mellem kvinder og mænd.

Jens Bonke har analyseret husarbejdet, som led i et projekt om forholdet mellem den formelle og uformelle økonomi¹. Han har bearbejdet Socialforskningsinstituttets tidsanvendelsesundersøgelser for at opnå tal for mængden og fordelingen af husarbejdet mellem forskellige familietyper, livscyklusgrupper og mellem mænd og kvinder.

Sådanne opgørelser over fordelingen af tid og arbejde kan give et billede af de tidsstrukturer, som er nødvendige elementer i hverdagslivet, og som kan sammenholdes med lønarbejdets tidsstrukturer. De kan bruges til at beskrive hvilke betingelser, reproduktionsarbejdets organisering giver for forskellige befolkningsgrupper for at sælge deres arbejdstid, og hvordan placeringen og længden af arbejdstiden får forskellige konsekvenser.

Ligeledes er udvidelsen af arbejdsbegrebet frugtbar til at beskrive den samlede fysiske og psykiske belastning, som mennesket underlægges i de normale lønarbejdervilkår. Det er nødvendigt arbejde, både set i hverdagslivsperspektivet og i forhold til den samlede samfundsmæssige reproduktion af arbejdskraft: hvis ikke husmoderen udførte det, skulle det udføres på anden vis. Når forældrene har været oppe hele natten pga. syge børn, har de ikke samme kræfter på arbejde som barnløse. Og belastningen på arbejdet får konsekvenser for det overskud, som kan gives til familien.

¹ Jens Bonke 1986: Husholdningsøkonomi - en teoretisk og empirisk analyse af husholdningsproduktionen. Kbh.Økon.Inst. memo nr.157. Se også Jens Bonke 1983: Aldrig mere arbejde. Rosinante, Kbh. samt Forbrugerrådets pjece 1987: Husligt arbejde - hvad er det værd.

III.2.2 Værdi og måling af det ubetalte arbejde ???

Flere af disse forskere har også forsøgt at angive en værdi af dette arbejde. Dette giver store vanskeligheder, for hvordan skal man ansætte en værdi af et arbejde, som ikke iøvrigt indgår i de økonomiske relationer i samfundet? Jens Bonke forsøger at finde et grundlag for at opgøre værdien af det samlede samfundsmæssige arbejde. Han inddrager det ubetalte arbejde ved at indføre et begreb for, hvad man skulle have betalt, hvis ikke arbejdet blev udført gratis, et såkaldt "tredjepersonskriterium". Således kan værdien af husarbejdet opdeles i "tilsynsomsorgsløn", "husligt arbejdes løn" og "arbejdsmandsløn"¹.

Jeg mener, at det er ufrugtbart at kvantificere arbejdet på dette grundlag, fordi der ikke er noget reelt indhold i værdibegrebet.

Hvis formålet er at påvise den samfundsmæssige nytte af det ubetalte arbejde, kan man på den ene side sige, at det behøver vi ikke noget kvantitativt mål for, på den anden side er værdibegrebet dårligt at bruge til det, fordi det slet ikke forbundet med nytte: såvel nyttig som unyttig produktion værdiansættes i den samfundsmæssige økonomi.

Hvis formålet er at vise, hvad stat og kapital "slipper for at udføre" - eller kunne have tjent penge på at udføre -, mangler der fuldstændig udredninger af, dels hvordan teknologisk udvikling ville ændre dette arbejde, dels hvilke minimum, det kunne reduceres til, hvis folk ikke gjorde det selv og kæmpede for tid og løn til at gøre det. Når man ikke betaler sig fra husarbejdet, er det jo dels fordi det ikke ligger inden for lønnens muligheder, dels fordi man ønsker selv at have tid til det.

Under alle omstændigheder giver det vanskeligheder at afgrænse husarbejdet, da det at passe børn f.eks. kræver tid, og også arbejdsindsats, men også blot tilstedeværelse og kærlighed - er det arbejde? Ligeledes kan

¹ ibid.

det være nødvendigt at lave mad, men det kan også være en fornøjelse -er det så arbejde?

Arbejdet i familien kan ikke afgrænses og værdisættes på samme måde som det lønnede arbejde. Det indeholder og flyder over i andre aktiviteter og livsfunktioner, både livsfunktioner, som er nødvendige led i reproduktionen af arbejdskraft, og helt andre, selvvalgte, lystbetonede, frie aktiviteter. Familiearbejdstiden flyder sammen med den sande fri tid, og begge dele kan være lige lystbetonede. Det er led i det civile liv.

En egentlig kvantificering af tidens brug har ikke mening, specielt ikke for husarbejde. Ruth Emerek kritiserer en sådan kvantificering for at give helt skæve og fordrejede billeder, bl.a. på kønsarbejdsdelingen.

Når tidsanvendelsesundersøgelserne opgør tidens brug, inddrager de ikke de samtidige gøremål, som sker inden for deres tidsmål; specielt kvinders husarbejde indeholder mange samtidige gøremål. De indtænker heller ikke aktiviteternes tidsbundethed: det er jo ikke ligemeget om den time der bruges på at hente børn, ligger kl 16 eller kl 22. Specielt husarbejdet indeholder mange snævert tidsbundne aktiviteter, hvor bundetheden snarere end den sammenlagte tid strukturerer hverdagslivet. Endelig er tidens brug ikke underlagt det rationale, som gælder arbejdstiden: aktiviteterne kan ikke adskilles i arbejde og lyst, den tidsmæssige udstrækning siger ikke noget om arbejdets hårdhed, tværtimod, jo længere tid, jo hyggeligere arbejde, måske.¹

Således kan det udvidede arbejdsbegreb bruges til at beskrive forholdet mellem lønarbejdets betingelser og hverdagslivet i familierne. Egentlige opgørelser af værdi og rent kvantitative tidsmålinger har ikke mening i sig selv, men med forbehold og diskussion af deres begrænsninger, udgør de et empirisk materiale, som kan indgå i analyser.

¹ Ruth Emerek 1989: Om måling. i Ulla Koch mfl.: Køn og Videnskab. Serie om kvindeforskning nr.27, AUC.

Da lønarbejdets betingelser sætter sig igennem på et samfundsmæssigt gennemsnitligt niveau, kan de statistiske oplysninger og tidsopgørelserne bruges som udtryk for nogle gennemsnitlige vilkår, men de må naturligvis suppleres med andre undersøgelsesmetoder, hvis de skal bruges i en egentlig analyse af hverdagslivets livs- og arbejdsvilkår.

Med de ovenstående forbehold kan tidsforbruget til lønarbejde og nødvendigt husarbejde afgrænses tilnærmelsesvis. Derved kan det udgøre en indikator på den beslaglæggelse af dagen, som er nødvendig for lønarbejderfamilien for blot at eksistere.

Under alle omstændigheder er disse metoder beskrivende og giver ikke forståelse af drivkræfter og dynamik bag udviklingen. De giver et statisk billede af den samfundsmæssige arbejdsdeling. De giver ikke en forståelse for den dynamik, som ligger bag fordelingen af arbejde mellem husholdningerne, staten og private serviceydelser. De giver ikke basis for en samfundsøkonomisk analyse af reproduktionsarbejdet. Og de forklarer ikke sammenhænge mellem produktionens udvikling og efterspørgsel efter arbejdskraft, og de drivkræfter, som ligger bag organiseringen og den teknologiske udvikling inden for reproduktionsarbejdet.

Derfor vil jeg i det følgende gå ind i en diskussion af forholdet mellem reproduktionsarbejdet og den kapitalistiske akkumulationsproces og derudfra søge at forstå drivkræfterne bag udviklingen og grundlaget for statslig intervention i reproduktionsmønsteret.

III.2.3 Reproduktionsarbejde og arbejdskraftens værdi

I den marxistiske litteratur bestemmes arbejderklassen som den del af befolkningen, der er afhængig af en lønindtægt for at opretholde sin eksistens. Kun en del af arbejderklassen oppebærer rent faktisk en løn, nemlig de direkte beskæftigede. En anden del er afhængig af overført løn,

enten gennem privat forsørgelse eller statslig formidlet forsørgelse. En stor del får både direkte og overført løn, f.eks. deltidsansatte.

Marx' definition af arbejdskraftens værdi omfatter umiddelbart kun de arbejdere, som lønnes af kapitalen, som altså indgår i kapitalens valoriseringskredsløb. De offentligt ansatte og de privat lønnede er ikke direkte inkluderet. Og det gratis arbejde i husholdningerne er stort set ikke omtalt.

Marx definerer værdien af arbejdskraft således:

"Værdien af arbejdskraften er bestemt af værdien af de livsfornødenheder, der efter sædvanen er nødvendige for gennemsnitsarbejderen. Mængden af disse livsfornødenheder er, selv om deres form kan variere, i en bestemt epoke af et bestemt samfund givet, og må derfor behandles som en konstant størrelse. Det, som varierer, er værdien af denne mængde. Ved bestemmelsen af arbejdskraftens værdi indgår yderligere to faktorer. For det første omkostningerne ved at udvikle arbejdskraften, der ændrer sig med produktionsmåden, og for det andet dens naturlige forskelligartethed, dvs. om den er mandlig eller kvindelig, moden eller umoden. Forbruget af disse forskellige arbejds kræfter, der igen er betinget af produktionsmåden, gør store forskelle i arbejderfamiliens reproduktionsomkostninger og i værdien af den voksne mandlige arbejder. " ¹.

"Arbejderklassens reproduktion indbefatter tillige overlevering og op-hobning af faglig dygtighed fra den ene generation til den næste. " ²

Det er således klart, at en vis mængde arbejde er nødvendig for at reproducere arbejdskraften, ikke alene madlavning etc., men også opdragelse, uddannelse, specifikke kvalifikationer etc. Og dog bestemmes værdien kun

¹ Marx: Kapitalen I.3,s.736. Rhodos

² ibid.I.4., s.813

som en mængde "livsfornødenheder", altså varer, som er produceret under kapitalistiske produktionsbetingelser:

"Arbejdskraftens værdi ... er bestemt af den mængde arbejde, der er nødvendig til dens reproduktion, og denne arbejds mængde selv igen er bestemt af den arbejds mængde, der kræves til fremstillingen af de for arbejderen nødvendige subsistensmidler ..."¹

Reproduktionen af arbejdskraft kan ikke blot gøres til et spørgsmål om en mængde varer; det arbejde, som er "nødvendigt", må inddrages i en forståelse af arbejdskraftens værdi. Men denne værdibestemmelse rejser flere spørgsmål:

1. Hvad omfatter "de nødvendige subsistensmidler" til reproduktion af en lønarbejder?
2. Hvordan forholder det ulønnede reproduktionsarbejde i familien sig til dels lønnet, privat arbejde i hjemmet, dels det lønnede statslige reproduktionsarbejde, som også kan beskrives som en del af det for lønarbejderen nødvendige arbejde?

Det er ikke muligt at foretage en logisk bestemmelse af livsfornødenhederne og omfanget af det nødvendige arbejde, dvs. indholdet og niveauet for reproduktion af arbejdskraften. Hvis man kun tager udgangspunkt i kapitalens logik, når man til det minimum af reproduktion, som lønarbejderne kunne presses ud i, hvis de ikke havde nogen kampmuligheder - eller solidariske relationer - tilbage: de gamle og syge dør på gaden, børn vokser op på institutioner, arbejderne lever af vand og brød, men er højt kvalificerede. Men arbejderne i den vestlige verden har tilkæmpet sig et langt højere gennemsnitligt niveau. Jeg mener, at det vil være nødvendigt at tage et subjektivt og historisk udgangspunkt.

¹ ibid. II.2. s.490

Der må derfor tages udgangspunkt i varetagelsen af den eksisterende gennemsnitlige reproduktionsbyrde, som omfatter:

- lønarbejderen selv som arbejdskraft og som menneske, bl.a uddannelse, alderdoms- og sygeforsikring, fagforeningskontingent,
- evt. børn som kommende arbejdskraft og som mennesker,
- familiemedlemmer, som ikke selv kan klare deres reproduktion fuldt ud, dvs. ældre syge, arbejdsløse etc.
- natur og samfund iøvrigt, f.eks. ved bidrag til politiske partier, Scleroseforeningen, Greenpeace etc.

Disse opgaver varetages på et vist niveau af kvalitet, som er historisk bestemt, og omfatter både et vareforbrug og en arbejdsindsats, som tilsammen sætter "det gennemsnitlige reproduktionsniveau".

Det andet spørgsmål vedrører det arbejde, både lønnet og ulønnet, som er nødvendigt for at reproducere arbejdskraften. Inden for det kapitalistiske samfunds rammer udføres det af familien, af kapitalen ved produkter, af private serviceydelser og af statens reproduktive ydelser. Den måde det sker på, har jeg kaldt det samfundsmæssige reproduktionsmønster på det givne tidspunkt.

Værdien i marxistisk betydning af det ubetalte arbejde i hjemmet har været genstand for diskussion i kvindeforskningskredse . Kirsten Geertsen stiller problemet således op: Når kvinder producerer arbejdskraft, som sælges som en vare, hvad er da værdien af hendes arbejde? og svarer ved at hævde, at mandens løn er betaling for to menneskers arbejdskraft, nemlig den han lægger i lønarbejdet og den hun lægger i produktionen af hans arbejdskraft ¹. Hun er blevet kritiseret af flere for at sammenblende begreberne : Husarbejdet er ikke værdiskabende, fordi det ikke producerer merværdi til "ejerer af produktionsmidlerne" (kun i overført betydning kan

¹ Kirsten Geertsen 1982: Arbejderkvinder i Danmark. SFAH 13, Kbh.

man sige, at manden tjener på hendes arbejde), og: lønnen er betaling for varer, ikke for arbejde ¹.

Peder Lærke Nielsen beskæftiger sig med husarbejdet med udgangspunkt i den marxistiske definition af arbejdskraftens værdi ². Lønnen skal på et gennemsnitligt niveau dække den samlede mængde af livsfornødenheder, som både arbejderen selv og den arbejdskraft, som yder arbejde til lønarbejderens reproduktion, forbruger:" For så vidt husholdningen altså er et nødvendigt moment i arbejdskraftens reproduktion, så er ikke alene erstatningen af de forbrugte konsumtionsmidler (husholdningens arbejdsmidler og genstande), men også erstatningen af den arbejdskraft, der anvendes i den huslige produktion, momenter i erstatningen af den arbejdskraft, som kapitalen forbruger. Muligheden for alle momenteres reproduktion må derfor være indeholdt i den afhændede arbejdskrafts pengeækvivalent, fordi den alene giver adgang til reproduktionens stoflige forudsætninger"(s.43).

Med denne bestemmelse får han inddraget det ubetalte arbejde i hjemmet i fastsættelsen af arbejdskraftens værdi. Denne betragtningsmåde kan for mig at se bruges til at besvare Kirsten Geertsens spørgsmål: En mandlig lønarbejders løn skal dække konsumvarer til ham selv og konsumvarer til hustruen i det omfang hendes arbejdsindsats er nødvendig for at reproducere ham. Hvordan de indbyrdes fordeler konsumvarerne, og hvad det betyder for hendes løn, at han normalt ikke varetager reproduktionsarbejde for hende, ligger uden for disse gennemsnitsbetragtninger, men har betydning for kønnenes samfundsmæssige placering.

Peder Lærke Nielsen har ikke i videre omfang beskæftiget sig med den statslige reproduktion, og således ikke med det arbejde, som kræves til

¹ ibid. Kirsten Geertsens refererer meget kort de forskellige bidrag til at bruge den marxistiske teori til at forklare værdien af husarbejdet, samt hovedindvendingerne mod hendes eget bidrag.

² Peder Lærke Nielsen 1979: Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform. Soc.Inst.Kbh.Univ.

uddannelse, sygeomsorg etc. De statslige serviceydelser kan lige så vel som husarbejdet betragtes som nødvendigt arbejde til reproduktion af arbejdskraft, og derfor vil jeg udstrække betragtningerne over værdien af reproduktionsarbejdet til dem. Jeg vil senere tage diskussionen om staten op igen.

De statslige ydelser udføres ved hjælp af et statsligt konsum og løn til statslige arbejdere, samt overførsler til dele af befolkningen. Lønnen for hushjælp og for de statslige arbejdere er iflg. den almindelige marxistiske teori sat på samme måde som for andre lønarbejdere: "I konkurrencen med kapitalen må staten betale den samme løn eller tilnærmelsesvis den samme arbejds løn for den arbejdskraft, den køber, som kapitalen" ¹. Denne løn opløses altså også i konsumtionsmidler. Hvorvidt den oprindelige lønarbejder vælger at købe sig til personlige serviceydelser, som f.eks. rengøring, er et valg som afhænger af individuel prioritering og af prisen på rengøringsarbejdskraft i forhold til den løn, som lønarbejderen opnår ved selv at arbejde i den tid. Derimod er valget af statslige reproduktionsydelser ikke frit, idet udlægget til det beslaglægges tvangsmæssigt som skat.

Værdien af arbejdskraften omfatter da værdien af de konsumtionsmidler, der forbruges af arbejderen selv (incl. de personer som forsørges af hans/hendes løn), af den nødvendige, men ulønnede arbejdskraft, der iøvrigt findes i familien, og af de forskellige typer arbejdskraft, som i øvrigt er nødvendige for lønarbejderens reproduktion, dels privat aflønnede, dels statsligt lønnede. Derfor er værdien af arbejdskraften bestemt af den samlede mængde samfundsmæssig nødvendig arbejdstid, som er brugt på de konsumtionsmidler, som ialt forbruges af disse arbejdskræfter.

Udover disse personer, hvis reproduktion alle er nødvendig for kapitalen, består befolkningen også af personer, hvis reproduktion ikke er nødvendig for kapitalen: ældre, handicappede, arbejdsdygtige uden beskæftigelse.

¹ Allan Andreassen og Tyge Kjær 1980: Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik. Kurasje 25, Kbh

Deres konsum skal også finansieres, enten inden for familien af en arbejds løn, eller samfundsmæssigt via staten (eller andre instanser), og må derfor inddrages i den del af det samfundsmæssige værdiprodukt, som går til reproduktion af arbejdsstyrken, jvf. senere diskussion.

Således fastholdes værdibegrebet som en udelukkende samfundsøkonomisk størrelse, et formelt begreb, som beskriver relationer mellem den tid, som beslaglægges i produktionen og dermed bestemmer værdien af produkter og tjenester, og den del af det skabte værdiprodukt, som tilfalder arbejderbefolkningen til at opnå "det samfundsmæssigt gennemsnitlige reproduktionsniveau".

Samtidig fremstår tidsforbruget, både til frembringelse af værdi og til frembringelse af arbejdskraft, som størrelser, der skal fremhæves og præciseres nærmere.

III.2.4 Arbejdstid - fri tid - økonomisering med tid

Anders Lundkvist har ført diskussionen af arbejdskraftens værdi langt ud over husarbejdets nødvendighed, nærmest ad absurdum: Ikke alene er husarbejdet nødvendigt, men også den tid, der går til at spise og fordøje maden, den tid der soves etc¹. Dette tidsforbrug skal derfor rettelig indtages i arbejdskraftens værdi! Ligeledes inddrager han et samlet levetidsperspektiv: For hvor lang tid sælger arbejderens sin arbejdskraft: en dag, en uge, et liv? Hans konklusioner går nærmest på, at arbejdsværdilæren må forkastes: "den tid, som husholdningsarbejdet og konsumtionen kræver, må indregnes i Ak's værdi, hvilket leder til absurde resultater"(s.45).

¹ Anders Lundkvist 1985: Kritik af Marx' lønteori. i Kurasje nr.37, Kbh.

Jeg mener, at hans diskussion fører et andet sted hen: Fastsættelsen af arbejdsdagens længde er et kampspørgsmål ved siden af fastsættelsen af den del af arbejdstiden, som går til frembringelsen af de for arbejderen nødvendige konsumtionsmidler.

Ligesåvel som "det gennemsnitlige reproduktionsniveau" er en historisk bestemt størrelse, som ikke kan udledes logisk, - der kan ikke engang etableres et minimum, fordi det afhænger af lønarbejdernes øvrige muligheder for at skaffe sig subsistensmidler, jvf. blandet bonde- og kapitalistisk samfund - er fastsættelsen af "normalarbejdsdagens længde" en gennemsnitlig, historisk bestemt størrelse.

Den merarbejdstid, som kan uddrages fra en arbejdsdag, er dels afhængig af det relative forhold mellem den tid, der bruges til at producere værdien af arbejdskraften og resten, dels af den absolutte længde af arbejdsdagen: "de relative størrelser af arbejdskraftens pris og af merværdien er betinget af tre omstændigheder: 1. Arbejdsdagens længde, .. 2. Arbejdets normale intensitet ... 3. Arbejdets produktivitet ..." ¹.

"Det vil vides, at værdien af en dags arbejdskraft er beregnet på grundlag af, at arbejderen har en vis levetid, der modsvares af en vis længde af arbejdsdagen." ².

Spørgsmålet er så, hvad der begrænser og bestemmer den absolutte længde af arbejdsdagen. Det kan bestemmes som den tid, der gennemsnitligt er nødvendig til reproduktionen af arbejdskraften, set både i et dag-til-dag-perspektiv, og i relation til den samlede levetid: den daglige nedslidning reducerer den samlede levetid, og derved den tid, hvor arbejderen kan producere værdi; kravene til kvalifikationer indebærer et vist forbrug af tid til uddannelse, både i levetiden og dagligt; en optimal arbejdsproduktivitet kræver rekreation, hvile, "opladning" ligesåvel som fysisk reproduktion.

¹ Marx: Kapitalen, I.3 s.736

² ibid. I.3,s.761.

Alt dette indeholder krav til tid, som ikke kan opbruges som arbejdstid. Hertil kommer arbejdernes individuelle og kollektive kamp om tiden.

Oskar Negt har diskuteret kampen om tiden som et radikalt element i kampen om levevilkårene:

"Forholdet mellem arbejdstid og livstid bestemmer konkret omfanget af det herredømme, som arbejderen umiddelbart er underlagt. Derudover bestemmer det også, hvordan den tid, han faktisk har til rådighed, fordeler sig på de øvrige livsområder og efter hvilke tyngdepunkter de enkelte tidsrytmer organiserer sig."¹

"Arbejdsdagens længde" er et nødvendigt begreb ved siden af "livsforødenhederne" til at beskrive den tid til merværdiproduktion, som det gennemsnitligt er muligt at trække ud af lønarbejdernes levetid, både set dagligt, set i relation til de enkelte livsforløb, og set i relation til arbejderbefolkningen betragtet som helhed. Den tid, som uddrages af befolkningen kan betragtes i forhold til den intensitet, hvormed den udnyttes, og den produktivitet, den indebærer. Jo mere intensiv udnyttelse, jo mere rekreation og sygdomspleje er nødvendig; jo større produktivitet der kræves, jo mere uddannelse, udsortering, sundhed er nødvendig.

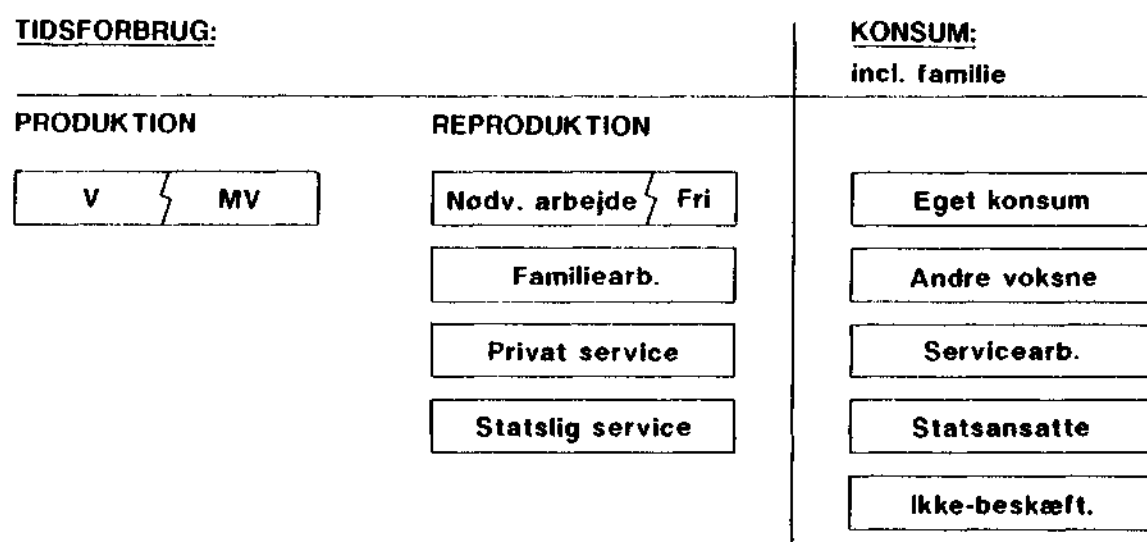
Tidsanvendelsen bliver således en indikator på fordelingen af det samfundsmæssige arbejde, som medgår til reproduktion af arbejdskraften. Principielt kan man opstille et "tidsregnskab" over fordelingen af den tid, som ialt medgår til at reproducere den arbejdskraft, som forbruges i løbet af en arbejdsdag.

Den økonomiske betydning af udviklingen i tidsforbruget i produktionen er velbeskrevet i den marxistiske litteratur: gennem at forøge intensiteten og arbejdsproduktiviteten nedbringes den tid, som er gennemsnitlig nødvendig for at frembringe et produkt, og derved falder værdien af produktet. Men

¹ Oskar Negt 1985: Det levende arbejde - den stjålne tid. Kbh.

hvad med den tid, som bruges til at frembringe arbejdskraft? Kan den nedbringes og hvad er den økonomiske betydning af det?

I fig.5 har jeg stillet fordelingen af tidsforbrug til reproduktion og fordelingen af det konsum, som er indeholdt i fastsættelsen af arbejdskraftens værdi op over for hinanden. Tidsforbruget er fordelt på arbejdstid, herunder fordelingen mellem tid til produktion af arbejdskraftens værdi og af merværdi, familietid, fordelt på tid til det nødvendige reproduktionsarbejde og fri tid, og tid for andre serviceydelser, som ydes af statslige lønarbejdere, samt af private tjenesteydelser (betalt, ubetalt, beskattet eller sort). Til disse personers konsum kommer de ubeskæftigedes konsum, både de arbejdsdygtige ledige og børn, ældre etc., som ikke forsørges inden for en familie.



Figur 5. Tidsforbrug og konsum til reproduktion af den produktive arbejdskraft.

Af figuren ses det umiddelbart, at i det omfang tidsforbruget til reproduktion kan nedbringes, f.eks. til kun at omfatte arbejderen selv, kan også lønnen nedskæres til kun at dække arbejderens eget og evt. børns konsum. I det omfang tidsforbruget kan flyttes til statslige ansatte, kan konsumet overføres til betaling via statslig aflønning, dvs. skat. Og i det omfang tidsforbruget for de statsansatte kan nedbringes, kan der frigøres personer

til produktivt arbejde, eller til overførsel til et lavere konsumniveau som ubeskæftigede.

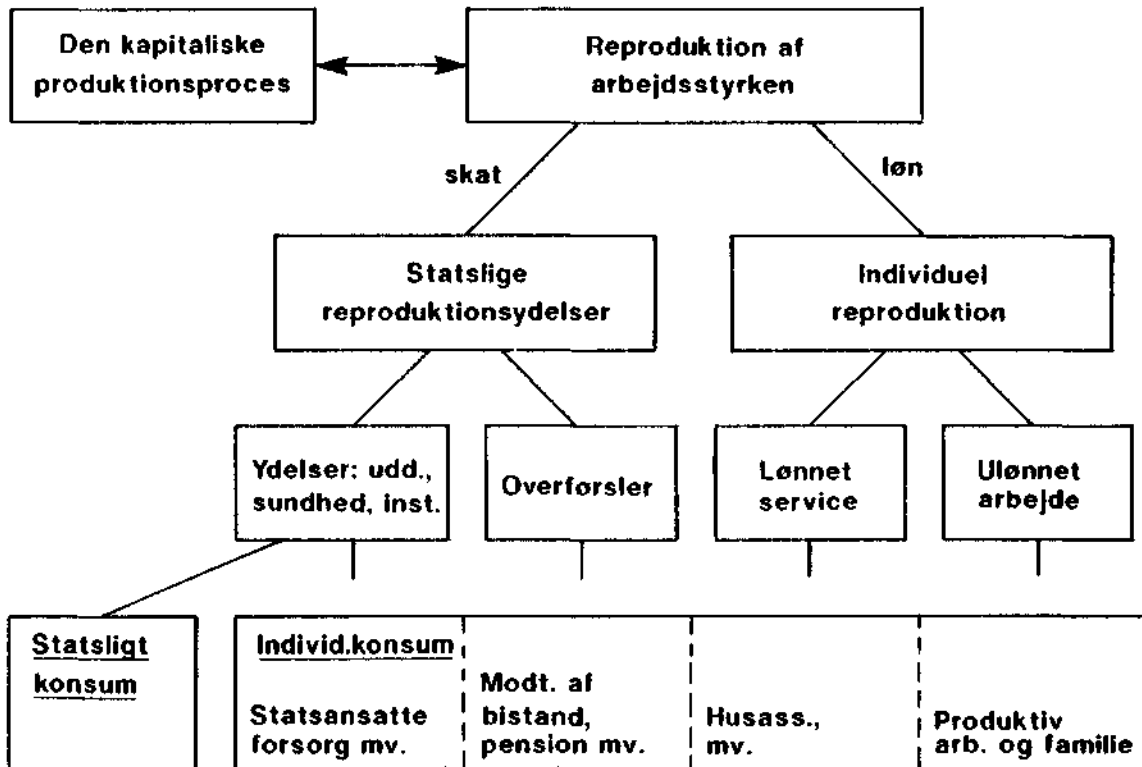
Med denne afklaring af begreberne er det nu muligt at beskrive kapitalens interesser i intervention i reproduktionsmønsteret. De forhold der står overfor hinanden i den kapitalistiske økonomi, er værdien af det samlede konsum, i forhold til den samlede merværdi, som de produktive arbejdere yder. Tidsforbruget til reproduktion er i sig selv ligegyldigt; men de reproduktive arbejdere aflønnes på niveau med de produktive arbejdere, og derfor skal den arbejdstid, der bruges på reproduktion, aflønnes med et konsum på niveau med de produktive arbejdere, men uden at frembringe merværdi. Derfor vil en økonomisering med tidsforbruget og arbejdskraftanvendelsen ved teknologisk udvikling og statslig intervention kunne sænke de samlede reproduktionsomkostninger og dermed arbejdskraftens værdi.

For at komme videre med disse diskussioner vil jeg inddrage nogle bidrag til forståelsen af statens rolle i forhold til reproduktionen af arbejdskraft.

III.3 STATSLIG INTERVENTION I REPRODUKTIONSMØNSTERET

Staten har overtaget en del af de reproduktionsydelser, der tidligere lå i familien.

Figur 6 viser fordelingen af udlægget til arbejdskraftreproduktion. Udlægget fordeles med en del, som går til løn til den i produktionen beskæftigede arbejdskraft, og en del, der går som skat til den statsligt varetagede reproduktion af såvel beskæftigede, som ikke-beskæftigede. Skatten fordeles videre til dels løn til de statsligt ansatte reproduktionsarbejdere, dels det statslige forbrug af varer, og dels til overførsler til individuelt forbrug.



Figur 6. Det samfundsmæssige reproduktionsmønster afspejles i et forbrugsmønster, fordelt på individuelt og statsligt konsum.

I 70'erne blev statens funktion i forhold til kapitalens udvikling diskuteret, og der blev udviklet en teoretisk tradition for at betragte staten som afledt ud fra kapitalens behov alene ¹. Denne tradition er udviklet som en kritik af "reformismen", troen på at staten i det kapitalistiske samfund kunne forfølge arbejderklassens interesser.

I 80'erne har flere marxistiske teoretikere forsøgt at inddrage velfærdsstatens ydelser ikke blot som en "logisk følge" af kapitalens interesser, men også som et resultat af arbejderklassens kamp. Baggrunden er naturligvis,

¹ Jesper Holm 1988: Stat og Produktion. TEKSAM arbejdspapir nr.7, 1988. Her gennemgås udviklingstendenserne i 80'ernes marxistiske statsteori og de sættes i relation til 70'ernes "statsafledningsteorier".

at afviklingen af velfærdsstaten klart kan ses som en kapitalistisk krisestrategi, som forringer lønarbejdernes levevilkår, som et frontalangreb på lønarbejderbefolkningen.

Inden for kvindeforskningen har de velfærdsstatslige ydelser været beskrevet som på en gang forudsætninger for kvinders frigørelse fra de patriarkalske magtforhold i hjemmene og som institutionalisering af nye magtforhold, på en gang resultater af kamp for bedre vilkår på arbejdsmarkedet og resultat af kapitalens interesse i at udnytte en reservearme¹.

Denne dobbelthed i vurderingen af velfærdsstatens ydelser bliver tydelig, når man går ind i konkrete analyser af socialpolitikken funktion, hvor de sociale bistandsydelser altid også indeholder social kontrol. Derfor må en forståelse af statens funktion inddrage denne modsætningsfyldthed.

Ian Gough² beskriver de statslige ydelser som "løngoder", dvs. som en del af værdien af arbejdskraften. Han vender sig mod "det ortodokstmarxistiske dogme, at alle skatter ja tilmed alle sociale udgifter, uanset formen, skulle være merværdifradrag"(s.23)³. Michael Krätke diskuterer de modsætningsfyldte konsekvenser, som rejser sig, hvis man betragter de statslige ydelser som dele af lønnen for de produktivt beskæftigede.⁴ Han refererer det synspunkt, som marxistiske økonomer, bla. Gough, fremfører, nemlig at det for kapitalen skulle indebære en "komparativ omkostningsfordel" at lade visse ydelser varetages i statsligt regi. Kapitalerne skulle slippe billigere fra det, når deres lønarbejdere må betale skat og socialafgifter i stedet for prisen på nødvendige konsumgoder.

¹ Se bla. Anette Borchorst: Kvinder i velfærdsstaten, og Anne Showstack Sassoon (ed.)1987: Women and the state. London.

² Ian Gough 1979: The Political Economy of the Welfare State. London.

³ refereret fra Michael Krätke 1984: Om velfærdsstatens politiske økonomi og den ufuldkomne kritik heraf. Kurasje 34, Kbh.

⁴ Michael Krätke 1984: op.cit.

Men her ligger to spørgsmål: For det første er det ikke muligt at lave en knivskarp inddeling af socialudgifter i sådanne som er "indirekte produktive" for kapitalen ved at være lønomkostnings formindskende og sådanne som er "uproduktive" ved kun at være underhold af den til enhver tid ikkearbejdende del af befolkningen. For det andet er det ikke under alle omstændigheder givet, at staten har en principiel produktivitetsfordel over for alle mulige private producenter, at der altså ligger en omkostningsfordel i den statslige varetagelse af en del af reproduktionen.

En anden modsigelse rejser sig, når man betragter den ikkebeskæftigede del af befolkningen. Deres konsum kan betragtes som finansieret, produceret og fordelt inden for grænserne af værdien af arbejdskraften (referat af Goughs synspunkt, 1979). Men så er spørgsmålet, hvordan modsætningerne inden for arbejderklassen om denne fordeling bliver løst og bliver til politik.

For mig at se kan disse modsigelser ikke løses op og forklares. Den statslige intervention kan ikke forstås alene som en rent økonomisk betinget funktion, tværtimod må den forstås i lyset af den politiske modsætningsfyldthed, der er det konkret-historiske resultat af kampen mellem kapital og lønarbejde, mellem kapitalfraktioner indbyrdes og grupper af lønarbejdere indbyrdes om niveauet, indholdet og fordelingen af "det samfundsmæssigt gennemsnitlige reproduktionsniveau".

Bernhard Blanke har beskrevet de statslige reformer, samt de organisationer der forholder sig til dem, f.ex. fagorganisationerne, som problemløsninger, der samlet danner "et system til reproduktion af lønarbejdet", et system, som danner sig inden for det borgerlige samfund og som formidler politik og økonomi for lønarbejdet på en specifik måde "(s.77) ¹. "De sociale kampe trækker et ophobet produkt af konfliktreguleringer efter sig"-(s.76). Disse konfliktreguleringer fører til dannelsen af institutioner, som

¹ Bernhard Blanke 1981: Socialdemokrati og samfundskrise. Kurasje 29, Kbh.1981.

fremover skal fastholde denne regulering. Nye kampe skaber nye problemdefinitioner, som hviler på de allerede etablerede institutioner, og hvis løsning indpasses i disse.

Det centrale begreb for Blanke er, at hver af disse institutionaliserede problemløsninger indeholder en "funktionel ambivalens". De skal tilgodese modsatrettede interesser. De finder en form, som både beskytter lønarbejdet (f.ex. ved regulering af arbejdsdagens længde), og tjener kapitalinteresser (f.ex. ved at muliggøre intensivering af arbejdet). De funktioner, der herved er institutionaliseret, udgør dog ikke totaliteten af levevilkår: ikke-organiserede grupperinger, daglig levevis og forestillinger ligger bl.a. udenfor (jvf. note 23 med henvisning til Negt & Kluge).

Poulantzas har sammenkædet statens intervention i reproduktionsmønsteret med statens overordnede funktion som tilvejebringer af produktionsbetingelser, der kan modvirke profitratens tendens til fald¹. Han betragter statens intervention i "den udvidede reproduktion" som det ene af to grundlæggende former for statsindgreb, som har til formål at modvirke profitratens tendentielle fald: "For det første devaloriseringen af en del af den konstante kapital, som fører til stigning i den gennemsnitlige profirate", dvs. ved statslig overtagelse af aktiviteter kan den herved skabte merværdi distribueres til andre sektorer af kapitalen. "For det andet en forøgelse af udbytningsgraden og merværdiraten, som specielt fremkommer ved at man øger arbejdsproduktiviteten"(s.58). På denne baggrund vil en hel række statsindgreb rette sig mod "tilvejebringelse af de ændringer i produktionsforholdene, som er nødvendige betingelser for reproduktionen af arbejdskraft i forhold til dens stigende udbytningsrate"(s.62).

Disse indgreb betyder, at staten også griber ind i forbruget, hvilket viser sig i den voksende betydning af "den indirekte løn" (pris og kvalitet af kollektive forbrugsgoder og af de sociale ydelser) gennem boligbyggeri, sundhedsektor, transportsystem, uddannelse og offentlige tjenesteydelser i

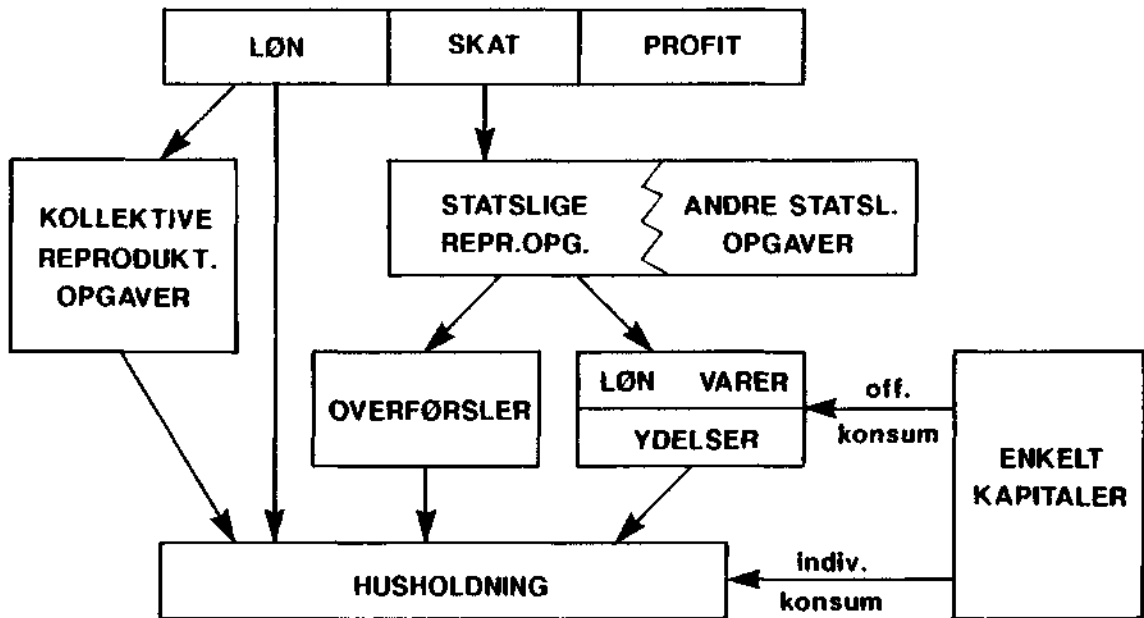
¹ Poulantzas 1981: Staten, magten og socialismen.

øvrigt. Men selv om disse indgreb også har betydning ved at ændre profitdannelsen på disse varer, ligger årsagen til indgrebene i, "at det offentlige investeringer i det kollektive forbrugsområde ... har til formål at forøge den relative merværdi gennem en stigning i arbejdskraftens produktivitet"(s.65).

Poulantzas anerkender, at de statslige foranstaltninger ofte er blevet til som resultat af de undertrykte klassers kampe for sociale velfærdsstatsgoder, ja, direkte afhænger af styrken af den folkelige mobilisering. Men samtidig understreger han, at disse foranstaltninger "også har til formål at skaffe staten politisk og politimæssig styring og kontrol med arbejdskraften." "Staten organiserer og reproducerer klasseherredømmet, idet den fastholder et variabelt kompromisfelt mellem de herskende og de undertrykte klasser ... "(s.74 - 76).

Konklusionen på disse diskussioner af forholdet mellem løn og statslige ydelser må blive, at fordelingen af den skabte værdi mellem merværdi, der står til kapitalens disposition, og løn, der står til lønarbejderens disposition, indeholder et mellemområde, som forvaltes af staten. Det "samfundsmæssigt gennemsnitlige reproduktionsniveau", som arbejdskraften tilkæmper sig, indeholder et vist niveau af sundhed, fritid, omsorg for børn og ældre osv. Kapitalen skal foretage et vist udlæg for at dække dette niveau. En del går til direkte løn til de beskæftigede, en anden del går til statslige reproduktionsydelser.

Fig.7 viser en model over fordelingen af det samfundsmæssige værdiprodukt. Reproduktionsydelserne kan varetages af arbejderne selv direkte over lønnen som varekøb eller indirekte ved kollektive ordninger, eller de kan varetages "i kompromis" med kapitalens interesser ved statslige ydelser. Endelig er kapitalernes interesser i sig selv modsætningsfyldte, idet brancheudviklingen og konkurrencen giver de forskellige kapitalfraktioner forskellige interesser i forbrugsmønstret.



Figur 7. Fordeling af det samfundsmæssige værdiprodukt.

Ved at lade staten varetage nogle ydelser, er der mulighed for at opnå en "funktionel ambivalens", dvs. udlægget kan tjene kapitalinteresser samtidigt med reproduktionen. Disse interesser behøver ikke bare at være en "komparativ omkostningsfordel", jvf. Krätke, men kan også være f.eks. at udlægget tjener til at undgå social uro, at det indebærer muligheder for varekøb hos bestemte enkeltkapitaler, osv. Der sker en sammenfletning af modsætningsfyldte interesser på alle niveauer, et "variabelt kompromisfelt".

Det bliver vanskeligt/umuligt at angive den præcise fordeling mellem, om en aktivitet skal betragtes som et bidrag til lønnen eller et bidrag til kapitalerne. Kampen og sammenfletningen af de sociale behov og akkumulationsbehovene eksisterer på hvert eneste statsligt kontor. Den mindste pensionsydelse indeholder samtidig et mål af kontrol med modtageren: er med til at forhindre "social uro"; Ligeledes indeholder de industrielle omfordelinger et mål af muligheder for at styre produktionen ud fra sociale behov: afgifter på energi, tilskud til miljøforbedringer, etc. I sin gennemgang af statsteoriernes udvikling opsummerer Jesper Holm netop et behov for teorier, der muliggør analyser af den reelle formidling af sam-

fundsinteresser ind i statsapparatet og den reelle sammenfletning, der forekommer på tværs og langs af samfundssektorerne (s.21) ¹.

¹ Jesper Holm, op.cit. 1988.

IV

HVERDAGSLIVETS TIDSSKRUESTIK

IV.1 INDLEDNING

I dette kapitel vil jeg diskutere nogle karakteristiske træk af udviklingen i det individuelle reproduktionsmønster fra højkonjunktoren i 60'erne til krisen i dag.

Velfærdsstaten er vokset op, og statslige institutioner og ydelser har erstattet store dele af det arbejde, som tidligere blev udført i hjemmet, ligesom den teknologiske udvikling i produktionen har medført en adgang til teknologi både i de statslige ydelser og i hjemmet, som har ændret arbejds- og livsprocesserne i reproduktionssfæren gennemgribende.

I dag er denne udvikling ved at vende i takt med den tiltagende krise. Mange opgaver privatiseres og det overlades til familierne igen at sørge for deres udførelse, f.eks. udvikling af privathospitaler, såkaldt brugerbetaling for skattefinansierede ydelser etc. Den teknologiske udvikling i de statslige ydelser finder nye former, i stedet for udvidelse og rationalisering af opgaver sker der omlægninger og omstruktureringer på store områder.

Jeg vil benytte forskellige statistiske opgørelser til at vise nogle udviklings-træk i familiestruktur og fordeling af tid og arbejde i husholdningerne, og diskutere dem i forhold til den forståelsesramme og begrebsafklaring, som jeg har udviklet i forrige kapitel.

- Har fordelingen af tid og arbejde i husholdningerne ændret sig?
- Dannes der nye mønstre i befolkningens levevilkår?
- Har kvindernes position i såvel lønarbejdet som i reproduktionsarbejdet ændret sig?
- Hvordan slår den vedvarende og tiltagende krise ind i familierne?

I dette kapitel vil jeg således forsøge at benytte nogle af de statistiske opgørelser over fordelingen af tid og arbejde mv. for at pejle mig ind på nogle ændrede levevilkårsbetingelser, mens jeg i næste kapitel vil sætte dem i relation til akkumulationsudviklingen og den statslige intervention i reproduktionsmønsteret.

IV.2 FAMILIESTRUKTUR OG ARBEJDSDELING

IV.2.1 Familiestruktur og indkomst

Familiestrukturen har ændret sig i takt med lønarbejdets udvikling. Husstandene er blevet mindre, se fig.8.

Det viser sig både i, at antallet af børn pr. familie er formindsket, og at antallet af husstande med kun en person er vokset kraftigt.

Kun 5 % af befolkningen lever i dag i husstande med 6 eller flere medlemmer - det gjorde 48 % af befolkningen i 1901.

62 % af alle husstande i 1988 består af en eller to voksne uden børn, mod 58 % for bare 8 år siden (Statistisk 10-årsoversigt 1988).

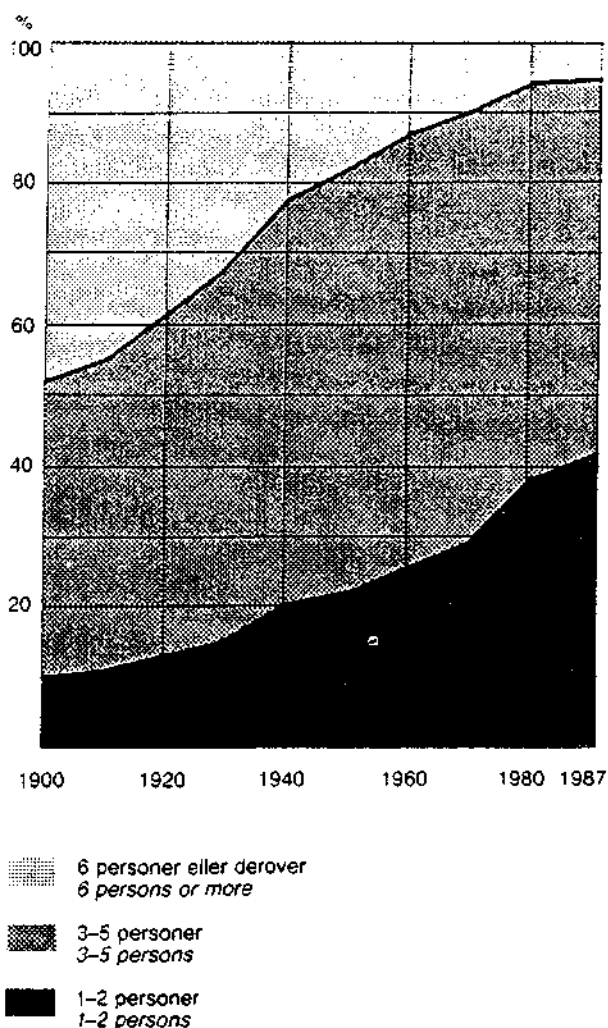
Dette tal kan omsættes til, at ca. 2 mill. voksne mennesker kun har sig selv at sørge for (når der bortses fra par, hvor en voksen sørger for en anden voksen).

De resterende husstande består af enlige eller par med børn, som udgør 33 % af alle husstande, samt "øvrige husstande" på 5 %. Disse tal kan omsættes til, at ca. 1.4 mill. voksne bor sammen med børn, altså et mindretal i den voksne befolkning.

I Statistisk Årbog findes tal for antallet af børn i familierne, og heraf fremgår det, at kun 12 % af alle børnefamilier i 1988 har flere

end 2 børn; det svarer til kun 4 % af alle husstande. Det er altså et uhyre lille mindretal, der i et livsforløb skal regne med at sørge for mere end én person ud over sig selv. Heraf er knap 50.000 enlige kvinder og ca. 5.000 enlige mænd med flere end ét barn, og knap 90.000 par med flere end 2 børn, ud af ialt 785.000 familier med børn.¹

Disse tal viser, at den individuelle reproduktionsbyrde er blevet stadig mindre i omfang, og at den er blevet udjævnet og ensliggjort op gennem århundredet. Kun en ganske lille del af befolkningen skal sørge for flere



Figur 8. Befolkningen fordelt efter husstandens størrelse. 1901-87. Fra Levevilkår i Danmark 1987.

¹ Statistisk 10-årsoversigt 1988, Statistisk Årbog 1988.

end sig selv + et barn i et livsforløb. Konsekvensen heraf er, at det gennemsnitsniveau, som sættes igennem i lønkampen, heller ikke indbefatter flere personer i husstanden.

Ser vi på indkomstfordelingen, bliver en anden karakteristisk tendens tydelig, nemlig tendensen til, at hver voksen person har en selvstændig indkomst, fordelt på løn, pensioner, bistandshjælp etc. Erik Jørgen Hansen kalder det en individualisering af indkomsterne: "velfærdsstaten har individualiseret indkomsterhvervelsen i og med, at ikke blot manden, men også hustruen, selv må skaffe sig en indkomst. Ligeledes børnene og også bedstefaderen og bedstemoderen"¹

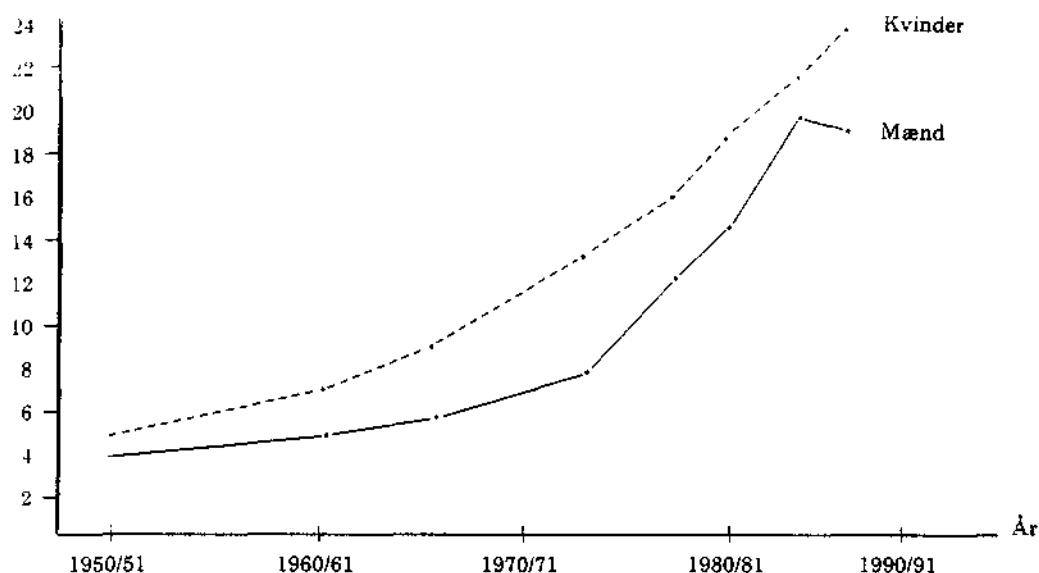
Det betyder, at den gennemsnitlige indkomst, reallønnen, kun skal omfatte én voksen person + barn; i lønkampen regnes der ikke med at flere voksne skal kunne leve for en løn. De supplerende indtægter til at sørge for voksne inden for familien regnes at komme fra de statslige midler, dvs. de er fjernet fra lønkampen og overført til politisk kamp. I dag er lønniveauet sådan, at der skal to lønninger til at forsørge en familie; der findes flere virkeligt fattige blandt parfamilier med ingen eller kun én indkomst end blandt enlige forsørgere ².

Antallet af personer, som helt eller delvis må klare sig for overførselsindkomster er stort og stadig stigende.

Fig.9 viser væksten i antallet af langtidsunderstøttede personer fra 50'erne til idag. I 1983 var der ialt 773.000 personer mellem 18 og 66 år, som permanent eller langvarigt lever af overførselsindkomster. Blandt ene-

¹ Erik Jørgen Hansen 1988: Generationer og livsforløb i Danmark. Reitzel.

² Thaulow og Gamst 1987: Enlige forsørgere mellem selvforsørgelse og bistandshjælp. Publ.SFI nr.175, 1987.

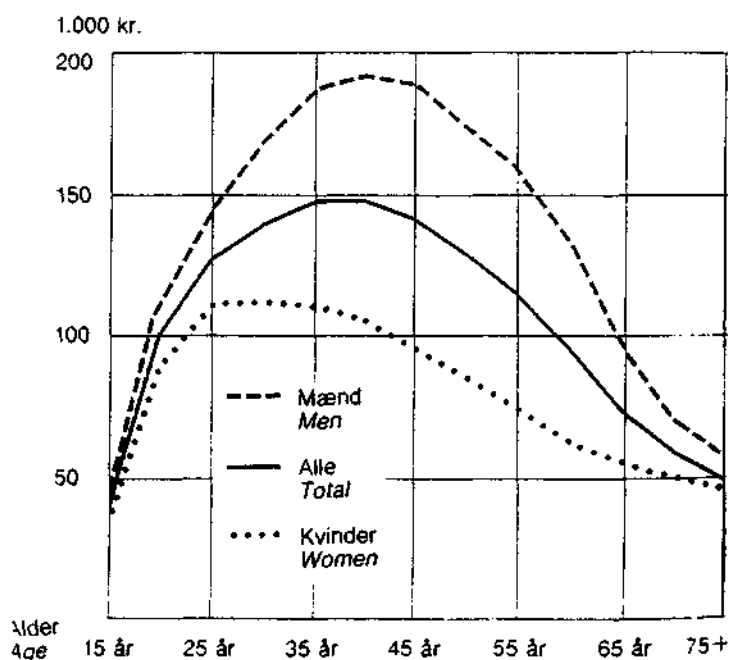


Kilde: Henning Friis (1981) og Rita Knudsen (1985).

Figur 9. Langtidsunderstøttede 18-66 år i % af alle 18-66-årige. Fra Iver Horneman Møller 1989.

forsørgerne modtager 1/4
bistandshjælp.¹

I diskussionen af indkomstgrundlaget for familierne er det nødvendigt stadig at inddrage kønsforskellene. Kvinders personlige indkomst ligger i alle erhvervsgrupper på ca. 3/4 af mænds. Inddrages alle, også uden for erhverv, fordelt over aldersgrupper ses en langt større forskel, som uddybes i løbet af



Figur 10. Gennemsnitlig personlig indkomst blandt mænd og kvinder, 1984. Fra Levevil-kår 1987.

¹ Gunvor Auken 1985: Døgnet skal have to dage. Kbh. og Thaulow og Gamst 1987, op.cit.

"børneårene" - som snarere skulle hedde "karriereårene" for mænd, se fig.10.

Denne forskel i indkomstfordeling betyder, at enlige forsørgere, hvor jo hovedparten er kvinder, opnår en familieindtægt, der er lavere end halvdelen af et ægtepars indkomst.

Den gennemsnitlige disponible indkomst for ægtepar ligger ca. 2 ½ gange højere end den enlige kvinde med børn (Levevilkår i Danmark 1988, tabel 8.4, 8.5 og 8.6), mens enlige fædre ligger på en indkomst der svarer til gennemsnittet for mænd.

Arbejdsløsheden for mandlige eneforsørgere ligger da også kun på 2 %, mod 13 % for enlige forsørgere som helhed (Thaulow og Gamst 1987).

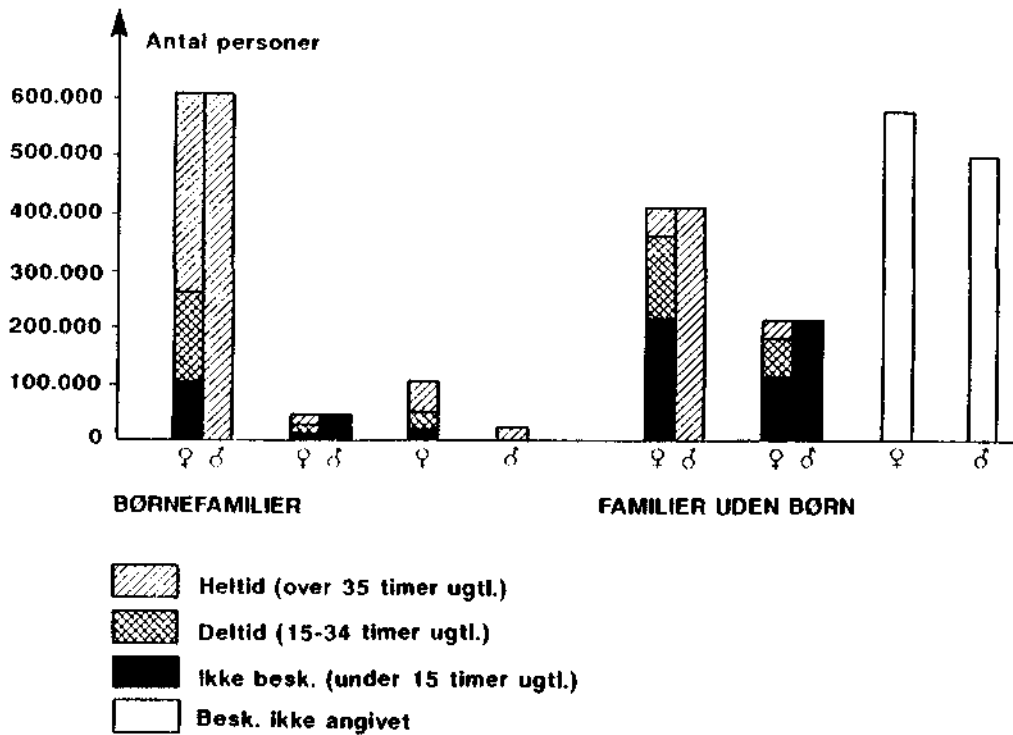
IV.2.2 Fordeling af lønarbejde og husarbejde

Et tredje karakteristisk træk ved familiernes reproduktionsgrundlag er, at mængden af nødvendigt arbejde er steget fra 60'erne til idag, og at andelen af lønnet arbejde er steget mest. Familierne afgiver i dag mere tid til lønarbejde end nogensinde før.

I 60'erne lå den almindelige arbejdsuge på mandens 48 timer, mens størstedelen af kvinderne ikke havde erhvervsarbejde, mens børnene var små. I dag er andelen af dobbelt fuldtidsarbejdende børnefamilier stadig stigende, dvs. en lønarbejdsuge på op mod 80 timer incl. transport.

Iflg. Jens Bonke har 345.000 par med børn dobbelt fuldtidsarbejde. Hertil kommer 158.000 par med heltidsbeskæftiget mand og deltidbeskæftiget kvinde, dvs. 60-70 timers lønarbejde, samt størstedelen af de ca. 130.000 enlige forsørgere.¹

¹ Jens Bonke 1987: Husligt arbejde - hvad er det værd. Pjece udg. af Forbrugerrådet, baseret på data fra Fritidsundersøgelsen 1987 fra Social-



ANTAL HUSHOLDN. 1987 (x 1000)	MED BØRN				UDEN BØRN			
	PARFORHOLD		ENLIGE		PARFORHOLD		ENLIGE	
	♂ besk.	♀ ikke besk.	♀	♂	♂ besk.	♀ ikke besk.	♀	♂
ENLIGE			108	27			578	497
PARFORHOLD:								
heraf ♀								
besk. o. 35 t.	345	11			52	22		
15-35 t.	158	20			146	66		
u. 15 t.	106	18			219	124		

Figur 11. Husholdninger fordelt efter familietype og arbejdstid. Omtrentlige tal. Kilde: Jens Bonke 1987.

Fig.11 viser fordelingen af husstandene i Danmark efter familietype og efter forholdet mellem beskæftigelsen inden for parrene. Heraf fremgår også det meget store antal husstande med kun en person, ca. 1.1 mill. husstande.

I par uden børn er andelene af deltids- og ikke-beskæftigede langt højere, hvilket hænger sammen med, at deltidsfrekvensen er større blandt ældre kvinder - og at den økonomiske tvang ikke er så stor.

De grupper, som består af enlige og par uden børn, dækker over helt forskellige betingelser. På den ene side er der de unge og meget arbejdsdygtige uden reproduktionsbyrder: yuppier, dinkier(double income, no kids) etc. På den anden side er der de ældre, invalide, etc. med lav indtægt, som til gengæld heller ikke har stor reproduktionsbyrde. Begge disse grupper råder over megen fri tid, men har vidt forskellige grundlag for at bruge den tid til at skabe deres liv.

Antallet af familier, hvor begge er uden lønarbejde, er vokset, ligesom antallet af enlige arbejdsløse forsørgere. Oskar Negt kalder det en opdeling af samfundet i to virkeligheder. Den første virkelighed er karakteriseret af lønarbejdets tidsstrukturer og rationalitet, mens de mennesker, som er del af den anden virkelighed, "er faldet ud af det samfundsmæssigt anerkendte arbejds-system, og at de alle lider under, at den tid, de har til rådighed, ikke for alvor gælder. De er som regel blevet adskilt fra den første virkelighed imod deres vilje."¹

Eszter Körmendi har analyseret 3 tidsanvendelsesundersøgelser, som er udført af Socialforskningsinstituttet i 1964, 1975 og 1987². Hun finder, at der ikke er sket den store ændring i befolkningens samlede, gennemsnitlige arbejdstid. Den eneste større ændring er den kraftigt forøgede transport tid, fra 26 min. til 1 time om dagen i gennemsnit for alle.

Til gengæld er der sket kraftige omfordelinger af arbejdstiden, både mellem kønnene, aldersgrupper, og forskellige grupper i befolkningen. Hvor

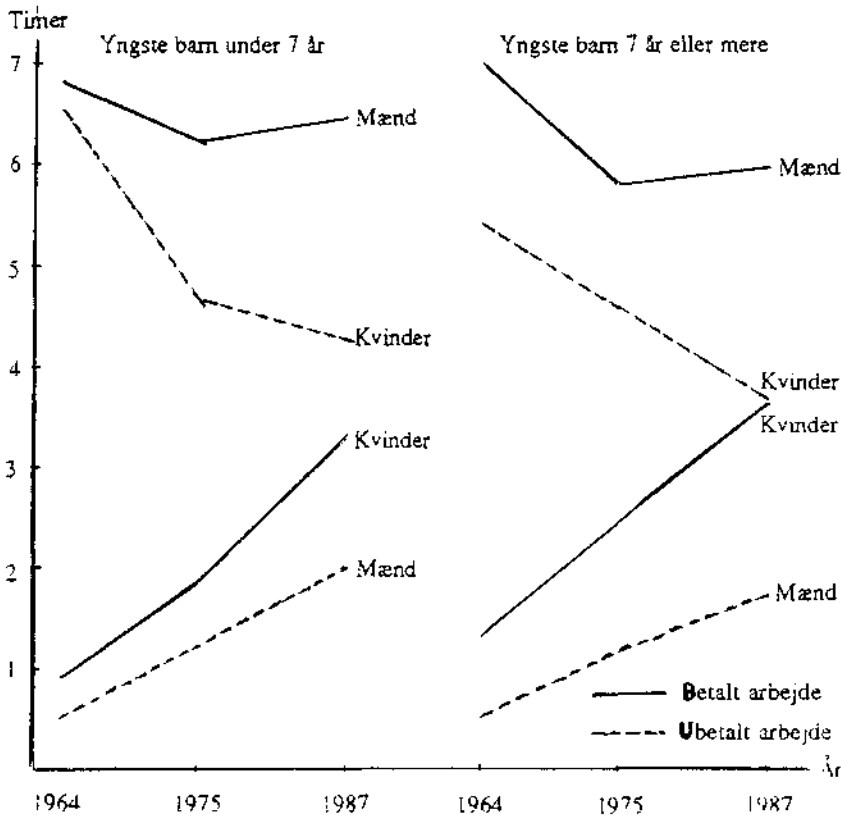
¹ Oskar Negt 1985 op.cit.s.64

² Eszter Körmendi 1989: Tidsanvendelse gennem et kvart århundrede. i: Erik Ib Schmidt mfl.1989: 24 timer i døgnet.Kbh.

mænd iflg. undersøgelsen gennemsnitligt er gået 1 time 16 min. ned i lønnet arbejdstid, er kvinder gået 56 min. op. Samtidig har mænd øget og kvinder nedsat deres tidsforbrug til ubetalt arbejde med ca. 1 time.

Disse omfordelinger dækker over store forskydninger i aldersgrupperne. Mens der er et samlet fald i arbejdstiden for de helt unge og de ældre, er især kvinders lønarbejde mellem 27 og 38 år steget på bekostning af det ubetalte arbejde.

Figur Udviklingen i tidsforbruget til betalt og ubetalt arbejde i perioden 1964-1987 for mænd og kvinder i familier med børn på en gennemsnitsdag. Timer og minutter



Figur 12. Tidsforbrug til betalt og ubetalt arbejde 1964- 87. Fra Körmendi 1989.

Dette mønster bliver endnu tydeligere, når børnefamilierne betragtes for sig, se fig.12. Mængden af betalt arbejde er faldet ganske lidt for mænde-

ne, men steget kraftigt for kvinderne, mens husarbejdet sammenlagt stort set ikke er faldet på de 25 år. Sammenlagt angiver Eszter Körmendi en lønarbejdsuge for småbørnsfamilierne på ca.55 timer i 1964, ca.53 timer i 1975 og hele 69 timer i 1987! Bemærk de gyldne tider i 1975, før krisen satte ind!¹

Til lønarbejdet og husarbejdet kommer det "sorte", dvs. ubeskattede arbejde. Der er sket en stigning i det sorte arbejde i løbet af 80'erne ². Denne stigning er især sket for enlige mænd, samt kvinder i parforhold, som alle i gennemsnit arbejder mere end 1 time sort om dagen, mens de øvrige arbejder ca. 3 kvarter om dagen. Opgørelserne gælder som dagligt gennemsnit for alle mellem 16 og 62 år.

Kvindens arbejdsmønster i forhold til det "sorte" (ubeskattede) arbejdsmarked er anderledes end mænds, idet der er færre kvinder som har sort arbejde end mænd, til gengæld har de fastere arbejdsforhold og længere arbejdstider (dagpleje, rengøring kontra bilreparation, tømrerarbejde etc.). Det sorte arbejde bringer formentlig mange par med en deltids- eller ikke-beskæftiget kvinde op på dobbelt fuldtidsarbejde.

Disse opgørelser tegner et billede af den differentiering, der er sket af lønarbejdstiden. Den ledige tid i familierne er blevet de lediges tid. Grupper i befolkningen er udskilt, både enlige og par med børn, som udgør helt eller delvist arbejdsløse familier, og de helt unge og de ældre, samt andre grupper i befolkningen, som ikke kan skelnes i disse opgørelser.

På den anden side er arbejdstiden steget for de familier, som har lønarbejde. Børnefamilierne, som rummer voksne i deres "bedste alder", de arbejdserfarne og uddannede - og endnu ikke nedslidte - arbejder i dag

¹ Disse opgørelser afviger fra andre, f.eks. Merete Platz 1988 op.cit., da der dels er foretaget korrektioner, dels benyttes forskellige metoder (tidsangivelser - interview).

² Gunnar Viby Mogensen 1989: Tidsanvendelse i Danmark på sort arbejde. i Erik Ib Schmidt mfl. (red) 1989.op.cit.

gennemsnitligt ca. 70 timer tilsammen mod knap 55 timer i både 1964 og 1975. Hertil kommer transport, uddannelse, sort arbejde, og det nødvendige husarbejde, som ville bringe arbejdsugen op langt over 110 timer for parret, dvs. 8 timer for hver voksen person på alle ugens 7 dage.

Denne stigning i de beskæftigede familiers tidsforbrug til lønarbejde kan ses som en forlængelse af lønarbejdsdagen totalt. Denne forlængelse er også udtrykt i den faldende deltidsfrekvens for især de unge kvinder.

Normalarbejdsdagen er altså vokset, snarere end faldet, fritidssamfundet er aldrig-tid-samfundet for de mange og ledig-tid-samfundet for et stadigt voksende mindretal.

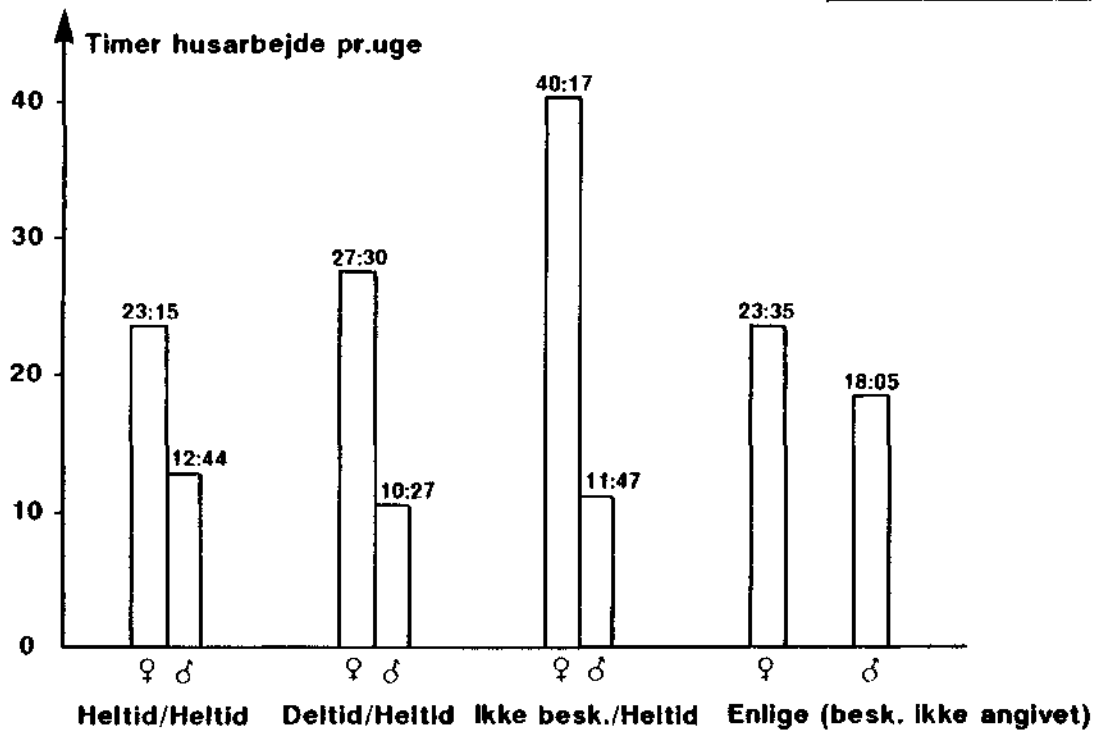
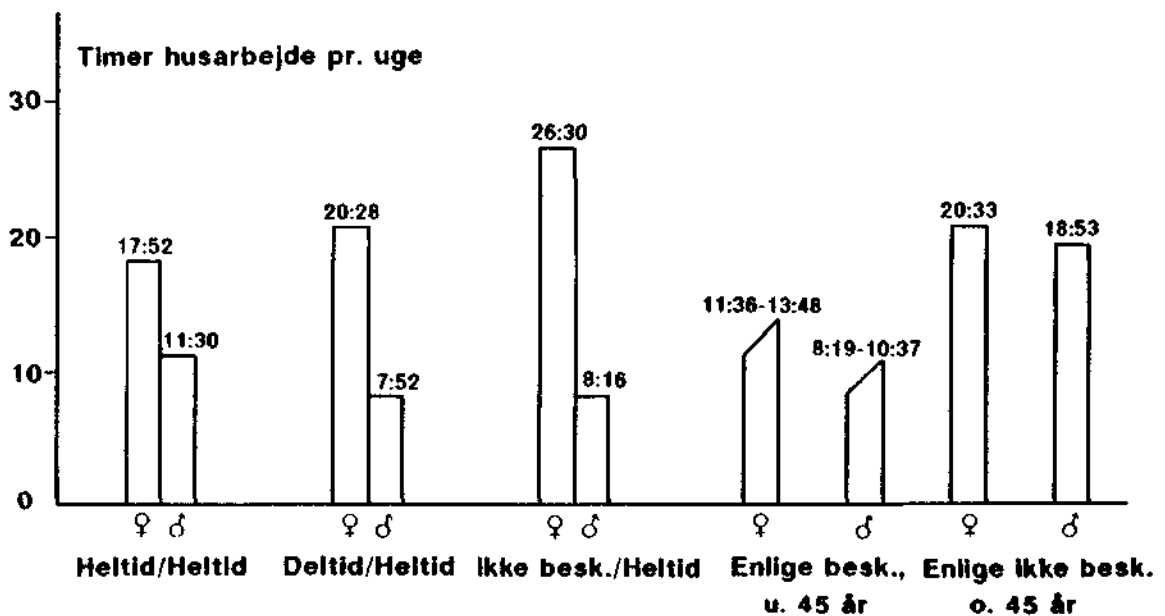
IV.2.3 Arbejde og køn

En anden interessant sammenligning i Eszter Körmendis artikel er udviklingen i fordelingen af det ubetalte arbejde. Hvor 90 % af det ubetalte arbejde i 1964 blev udført af kvinder, bliver kun 65 % udført af kvinder i 1987, hvilket især skyldes husmødrenes forsvinden. Samtidig fremgår det, at de erhvervsaktive selv udfører 60 % af det ubetalte arbejde i 1987 mod 25% i 1964.

Dvs. det almindelige mønster i dag er, at hver voksen selv udfører sit husarbejde ved siden af lønarbejdet. Disse tal skal dog tages med forbehold, hvad Jens Bonkes analyser af husarbejdets fordeling viser, jvf. også Ruth Emeriks kritik, se forrige kapitel.

Jens Bonke har analyseret tidsforbruget til ubetalt arbejde¹. Fig.13 er lavet på grundlag af hans opgørelser og kan bruges til at illustrere fordelingen af husarbejdet i forskellige familietyper, faktisk kan man næsten følge et

¹ Jens Bonke 1987: Husligt arbejde - hvad er det værd? Forbrugerrådet.

BØRNEFAMILIER**FAMILIER UDEN BØRN**

Figur 13. Ugentligt husholdningsarbejde i forskellige familietyper. Inkl.: Indkøb, husligt arbejde, andet praktisk arbejde, omsorgsarbejde (ikke tilsynsomsorg). Kilde Jens Bonke 1987, tal fra SFI 1987.

livsforløb:

Mængden af husarbejde i familier uden børn viser, hvad der gennemsnitligt bruges på at reproducere en enkelt person som lønarbejder. Ser vi på de enlige beskæftigede under 45 år, viser det sig, at både mænd og kvinder bruger ca. 11 timer ugtl. på husarbejde for sig selv. Når de gifter sig, stiger husarbejdet til ialt 29 - 34 timer - men kun kvinderne yder mere arbejde, mænd med deltidsarbejdende eller ikke-beskæftigede hustruer yder endda mindre arbejde.

Når så børnene kommer til, stiger husarbejdet yderligere til mellem 36 og 52 timer ugtl. Men kun i de familier, hvor begge har heltidsarbejde, yder manden mere end han gjorde som enlig - 2 timer mere om ugen! Derimod yder kvinden over dobbelt så meget som hun gjorde som enlig uden børn.

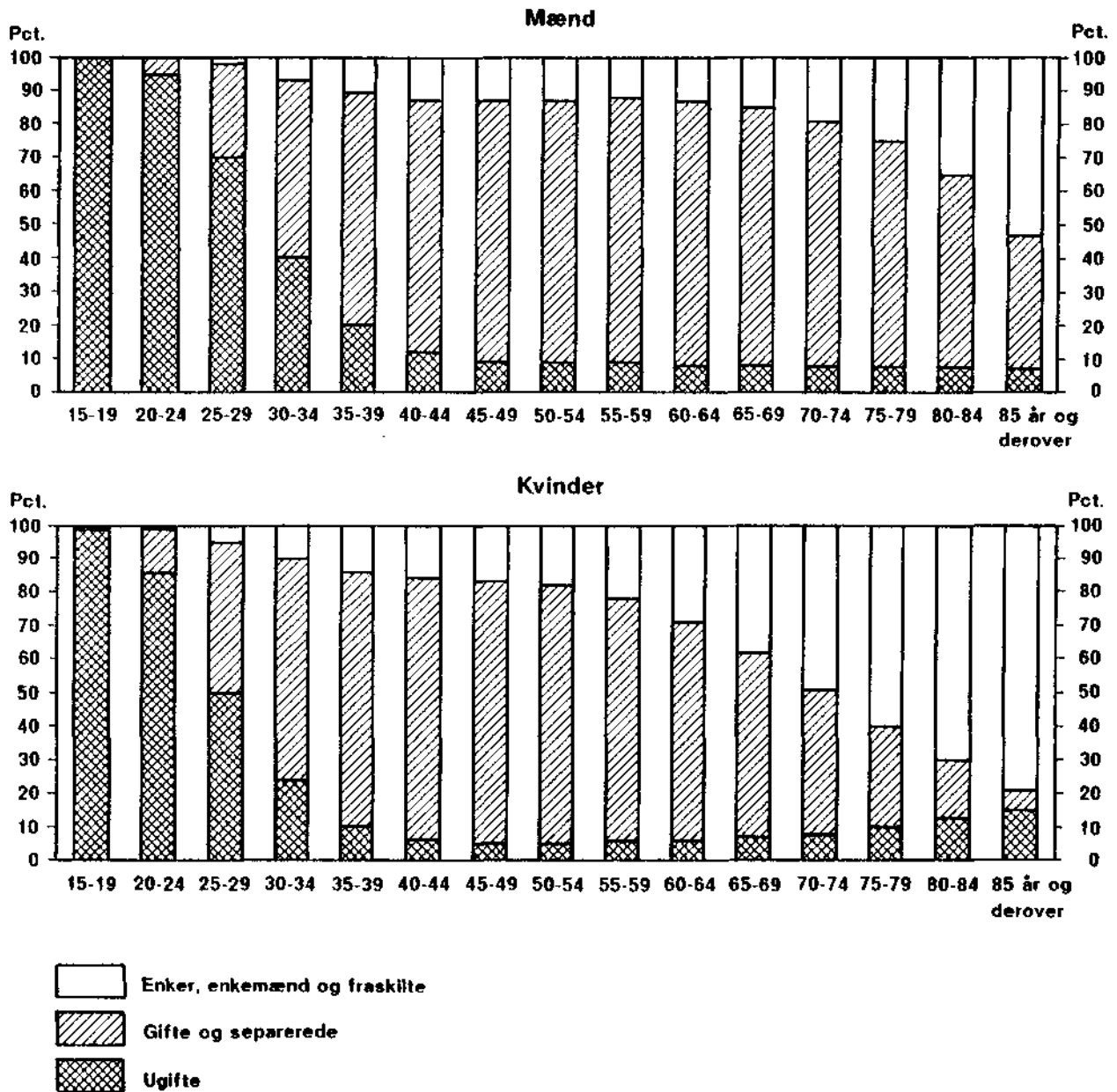
Ved en skilsmisse yder kvinden stadig samme mængde husarbejde, som den gifte heltidsarbejdende kvinde, men må undvære mandens bidrag. Mænd yder kun 3/4 så meget som den kvindelige eneforsørger, hvilket formentlig skyldes, dels at de har større børn, dels at de har meget højere indtægt, så de kan købe sig fra husarbejde.

Figuren viser, hvorledes tidsforbruget til husarbejde er afhængig af mængden af lønarbejde - der bruges den tid som er til rådighed, og hvis der er mere tid til rådighed: kvinden ikke-beskæftiget, eller enlige over 45 år, bruges langt mere tid end i de øvrige grupper.

Og figuren viser også, hvordan det stadig er kvinden der yder den største andel af reproduktionsarbejdet, selv når begge har fuldtids-lønarbejde. Det er dog stadig det almindelige, at kvinden går ned i tid, når børnene kommer.

Denne konklusion nås i en undersøgelse af arbejdstidens fordeling: Mænd uden børn arbejder gennemsnitligt ca. 41 1/2 time ugtl., mens gifte mænd med børn 0-6 år arbejder 44t50min ugtl., altså 3 1/2 time mere. Kvinder uden børn arbejder modsvarende 36t18min (gifte) - 37t46min(ugifte), mens

gifte kvinder med børn 0-6 år arbejder 34t06min gennemsnitligt om ugen, ca. 3 timer mindre end ugifte, og ca. 11 timer mindre end deres mænd.¹



Figur 14. Civilstand i 5-års-aldersklasser for kvinder og mænd. Fra Stat. 10-årsoversigt 1986.

I en undersøgelse af tekniske assistenters og deres ægtemænds skift i arbejdstid omkring børnefødsler, viste det sig ikke overraskende, at 10 ud af 13 kvinder gik ned i tid, selv om de fleste ikke havde tænkt sig det på

¹ Merete Platz 1988: Arbejdstid 1987. SFI-rapport 88:8. Kbh.

forhånd. Mere overraskende var det, at en del mænd, nemlig 5 ud af 13, gik op i tid, fra 40 til 50-60-80 timer om ugen, og påbegyndte uddannelse, blev forfremmet, blev selvstændige el.lign. Ingen mænd gik ned i tid ¹.

Denne arbejdsdeling er naturligvis til hele familiens fordel, hvis de deler lønnen lige og hvis han forbliver i familien.

Men problemet for kvinden er, at valget er hans: han får lønnen og han besidder kvalifikationerne!

Der er således et materielt grundlag bag den magtbalance, der råder i de fleste familier: hvis deres situation på arbejdsmarkedet i udgangspunktet var lige (hvad den jo sjældent er: kvinden er som regel yngre, mindre uddannet og har dårligere jobmuligheder end den mand hun gifter sig med -), så er den ihvertfald skæv, når den biologisk kønsbundne forplantningsperiode er overstået.

Kvindens reproduktionsbyrde omfatter ikke alene børnene, ofte også familiens ældre, samt hendes mand i et vist omfang. Mænd gifter sig senere end kvinder, og som regel med yngre koner, efter skilsmisser i panikalderen ofte med meget yngre koner, jvf. fig.14: Når mænd bliver gamle, har de ofte deres kone til at sørge for sig, men når kvinder bliver gamle, bliver de ofte alene!

Reproduktionsarbejdet tager tid og kræfter, som kunne bruges til lønarbejde - og blive betalt: tid og kræfter, som mænd normalt får løn for. Til gengæld er kvinders job og tilpasning af job og husarbejde ikke kun dikteret af sur nød, men også af et ønske om at give børn og familie omsorg.

¹ Henny Jessen og Lisbeth Larsen 1987: Arbejdstidens indflydelse på kvinders arbejds- og familieliv. Speciale TEKSAM, RUC.

IV.3 LIVSGRUNDLAG I OG UDEN FOR LØNARBEJDET

"Lønarbejderfamilien" som begreb for en livsform, opløser sig således i flere forskellige livsgrundlag. Både reproduktionssammenhængen og arbejdsmarkedsplaceringen har betydning for de materielle betingelser for hverdagslivet.

For det første vil reproduktionsbyrden og indkomstgrundlaget være afhængig af ens placering i et livsforløb: ung uden reproduktionsforpligtelser, småbørnsforældre, ældre med store børn, pensioneret. Disse livsfaser giver ganske forskellige betingelser på arbejdsmarkedet og forskellige betingelser for tid og kræfter til at skabe livssammenhænge. For det andet vil livsgrundlaget tage sig forskelligt ud i forhold til køn. Som kvinde er ens betingelser på arbejdsmarkedet nøje knyttet til familiesituationen, parforholdet, antallet af børn, og omvendt er betingelserne for at få børn og forsørge dem, knyttet til mulighederne for at etablere familie ved siden af mulighederne for at få job.

For det tredje er livsgrundlaget afhængigt af antallet af børn og antallet af voksne forsørgere i familien. Hvor mange er der til at tjene pengene og udføre familiearbejdet? Hvor mange omsorgskrævende er der i familien? Dvs. den samlede reproduktionsbyrde og den samlede forsørgermulighed inden for familien.

Endelig omfatter gruppen af lønarbejdere mange kategorier, afhængig af tilhørsforholdet til arbejdsmarkedet. Først og fremmest må der skelnes mellem arbejdsledige, som er helt afhængige af overførselsindkomster, og lønnede, som også kan være delvis afhængige af overførsler fra det offentlige.

IV.3.1 Livsformer mellem lønnet og "fri" tid

Livsformsbegrebet kan bruges til sammenhængende karakteristikkere af forskellige måder at forbinde arbejdslivets betingelser med familielivets krav. Thomas Højrup skelner mellem "lønarbejderlivsformen" og "karrierelivsformen" er interessant på den måde, at han karakteriserer to forskellige måder at forbinde arbejdsliv og privatliv, som er forbundet med forskellige krav til reproduktion af arbejdskraften:

Den ene type arbejdskraft udfører det dequalificerede, repetitive arbejde, som blot kræver fysisk og psykisk restitution fra dag til dag. Fritiden kan ikke benyttes til at forbedre betingelserne for salg af arbejdskraften. Til gengæld forbruges fritiden til den nødvendige afstressning, afgiftning, afslapning fra den ofte totalt udmarvende arbejdsdag, som opbruger arbejdskraften i både et døgn- og et livsperspektiv.

Den anden type arbejdskraft skal forestå administrationen og den teknologiske udvikling af produktionen i videste forstand, bl.a. ved at øge arbejdsproduktiviteten. Denne type arbejdskraft skal bestandig viderequalificere sig og udsorteres ved indbyrdes konkurrence og skal være motiveret for at administrere kapitalens akkumulation. Fritiden giver mulighed for at udføre merarbejde og for at reproducere sin egen arbejdskraft på et højere niveau, hvilket giver adgang til bedre løn og arbejdsvilkår ved individuel opstigning.

Den såkaldte karrierelivsform er i lige så høj grad tvangsbestemt og fremmedbestemt som lønarbejderlivsformen, men omstændighederne er ofte langt behageligere. Karin Borg har beskrevet "Timemanager-livsstilen" som en måde hvorpå lønarbejdets tidsrationalitet har grebet ind i hele livsdagen og bemægtiget sig selv følelsesliv og omsorgen for børnene, og dermed udstrakt arbejdsdagen til sin yderste grænse¹.

Hun beskriver, hvorledes karrierelivsstilen breder sig til stadig større dele af arbejdsstyrken: "Stadig flere, som selv er lønansatte, råder på andres

¹ Karin Borg 1986: Kontrol med tid og krop - eller tab... i: Kontext 50, politisk revy 1986.

vegne over andres arbejdskraft, andres tid. De behøver ikke at være placeret i topstillinger, men i stillinger, der indeholder mulighed for opstigning og privilegier. Dem er der blevet flere af i og med andelen af stillinger, som har med service, salg, planlægning, undervisning og udvikling at gøre, er vokset, mens antallet af arbejdere i industrien er faldet"(s.5)

IV.3.2 Livssammenhænge ved brud med livsformer?

Lige så relevant det kan være at karakterisere den livsform, man aktuelt lever i eller stræber mod at komme til at leve i, vil det være at karakterisere de livsformer, som man søger at undgå, og som er den trussel man lever under, hvis de forskellige livsbetingelser ikke opfyldes. Her er det vigtigt at fastholde kønsdifferentieringen: disse trusler ser forskellige ud for kvinder og mænd.

I karrierelivsformen er den arbejdsmæssige trussel mangel på karriere og derved overgang til almindelige lønarbejdervilkår. For kvinden kan den familiemæssige trussel være langt værre: Skilsmisse og tab af medforsørger kan stille hende langt ringere både i konkurrencen om jobs pga. den stigende arbejdsbyrde og tidsforbrug i familien og i alle andre forhold knyttet til karrierelivsformen: fritidsaktiviteter, selskabelighed, videre- kvalifikation etc. For hende kan det være et kompromis at bevare familien og overgå til mindre krævende arbejde.

I lønarbejderlivsformen er den arbejdsmæssige trussel firing eller dårligere arbejdsvilkår. Også her er skilsmisse værst for den, der sidder tilbage med børnene. Men her er der ikke mulighed for kompromis ved overgang til mindre krævende arbejde for kvinden, tværtimod vil "kompromisset" ofte bestå i, at kvinden tager mere slidsomt arbejde end hun har kræfter til, for at familien kan holde skindet på næsen, og i højere grad accepterer en skæv arbejdsfordeling i hjemmet for at bevare familien.

For kvinder som frivilligt eller ufrivilligt vælger ikke at være afhængige af et parforhold, er det i stigende grad umuligt at få et hverdagsliv til at hænge sammen, hvis hun samtidig ønsker at have børn. De samfundsmæssige betingelser for at overleve som enlig kvinde med børn er for alle kvinder med børn den realitet, som hun har udsigt til, hvis familielivet går i stykker. Derfor har alle kvinder en fælles interesse i, at disse betingelser ikke forringes og at der via staten eller på anden måde sker en udligning af reproduktionsbyrden i samfundet.

Denne interesse er sammenlignelig med lønarbejdernes fælles interesse i, at de arbejdsløse sikres rimelige vilkår, og at der i det hele taget sker en udligning af reproduktionsbyrden og sikring mod pludseligt opståede problemer.

Derfor er det et vigtigt spørgsmål om der er grundlag for at udvikle livssammenhænge og selvstændige livsformer på basis af ikke-afhængighed af parforhold, såvel som ikke-afhængighed af stabil lønindtægt. Disse spørgsmål har Birthe Dalsgård stillet sig som baggrund for en undersøgelse af mødre på langvarig bistandshjælp.¹

Hun finder, at en større gruppe af kvinderne har indrettet sig på grundlag af den offentlige bistand, og struktureret hverdagen på et meget lavt niveau indkomstmæssigt, men styret af de tids- og arbejdsstrukturer, som følger med omsorgen for børn. De etablerer ikke egne arbejdssammenhænge i større grad, f.eks. ved at sy tøj el.lign., hvilket hænger sammen med de krav til plads, redskaber og materialer som ville følge med.

På denne baggrund ses vigtigheden af at opbygge ressourcer i det civile liv: netværksrelationer, genbrug, højskoler, kurser, arbejdsprojekter mv, som kan styrke de arbejdsløse i at opbygge livsformer. Men stadig er det vigtigt at fastholde kontakten mellem arbejdsløse og arbejdende. Ellers risikerer arbejderne i "den første virkelighed" at miste enhver viden om "den anden

¹ Birthe Dalsgård 1989: Livsformer og mødre på langvarig bistandshjælp i: Mogens Holm (red.)1989: Det splittede samfund. Samfundslitteratur .

virkelighed" og dermed solidariteten med de arbejdsløse - samt livsgrundlag, hvis de selv bliver fyret.

IV.3.3 Hverdagslivets tidsskruestik

Hvis vi ser på den samlede tidsanvendelse for disse forskellige typer af familier, ser vi hvordan familier med børn er fanget i en tidsskruestik.

I den karrierebundne livsform strammes skruestikken til af det bestandige krav fra konkurrencen på arbejdsmarkedet om overarbejde, videreuddannelse, kontakter med de rigtige mennesker, som stjæler hvert ledigt sekund.

I lønarbejderlivsformen strammes skruestikken af behovet for rekreation og hvile, som kropslig overanstrengelse og stress medfører. De unge enlige, de barnløse, mændene uden ansvar for børn, og de som har store børn, vil bestandig stille op i konkurrencen med bedre tid, flere kræfter og færre behov.

Heroverfor står på den ene side de enlige forsørgere, kvinderne, uden et tidsatom eller en mønt til overs, på den anden side de arbejdsløse, de udstødte i den anden virkelighed med ikke andet end overskydende tid, som staten betaler dem for ikke at bruge til noget fornuftigt - .

Tidens brug er kun en kvantitativ indikator, som naturligvis ikke kan stå alene. Længden af arbejdstiden må sættes i relation til den intensitet, hvormed arbejdskraften udnyttes. Det konkrete indhold af arbejdstiden bestemmer både tidens kvalitet på arbejde: stress, mulighed for kontakt, fysiske og psykiske belastninger, - og mulighederne for at udnytte "livstiden": kravene til afstressning, hvile, compensation i fritiden, og den samlede levetid, sundhed etc.etc. Og tidens brug må sættes i relation til de sociale, kulturelle og materielle ressourcer, som findes i hverdagslivet

til at bruge tiden på at skabe sit eget liv, socialt liv og politisk deltagelse i samfundslivet.

Her er et karakteristisk træk i det individuelle reproduktionsmønster en kraftig reduktion i adgangen til ressourcer i det civile liv, uden om varekøbet og det offentlige system. Som det er fremgået oven for, findes der idag ikke tid eller arbejdsmæssige ressourcer i de beskæftigede familier til at udøve omsorg eller udføre arbejdsopgaver for familien eller andre i det personlige netværk. Hertil kommer, at urbaniseringen og trafikken har frataget familierne adgang til jord, naturoplevelser, legearealer for børnene.

Den billigste måde at løse de fleste opgaver i hjemmet på, er ved køb af varer. Godt nok tales der om "gør-det-selv-samfundet" og den voksende mængde af værktøj i hjemmet, "husholdningskapital"(Gershuny, Bonke¹). Men brugen af dem kræver for det første, at disse redskaber købes, for det andet at der købes materialer, for det tredje, at der findes noget "at gøre det selv på": egen lejlighed, hus, have. Dvs. kun hvis du i forvejen er rig og råder over ressourcer, kan du udføre arbejde for at spare ressourcer!

Adgangen til ressourcer af enhver art er i så høj grad knyttet til boligens kvalitet og beliggenhed, at de fleste børnefamilier vælger en så dyr bolig, de overhovedet kan. Det betyder for det første, at alle har stram økonomi, for det andet, at de som har megen tid, men ingen penge, lever adskilt fra dem som har ingen tid, men penge, så mulighederne for at dele ressourcer og livserfaringer - og måske politisk handling - bliver ringe.

Institutionaliseringen af både børn og gamle har fjernet mulighederne for daglig kontakt i hjemmet. De unge, de arbejdsløse, de enlige lever adskilt fra familierne og de ældre; det betyder, at de ressourcer de råder over, ikke umiddelbart kan bruges i reproduktionssfæren.

¹ se f.eks. Jens Bonke 1983: Aldrig mere arbejde. Rosinante

Over for denne opdeling og differentiering af livsomstændighederne betoner Negt nødvendigheden af at føre kulturkamp ved siden af kampen for nedsat arbejdstid:

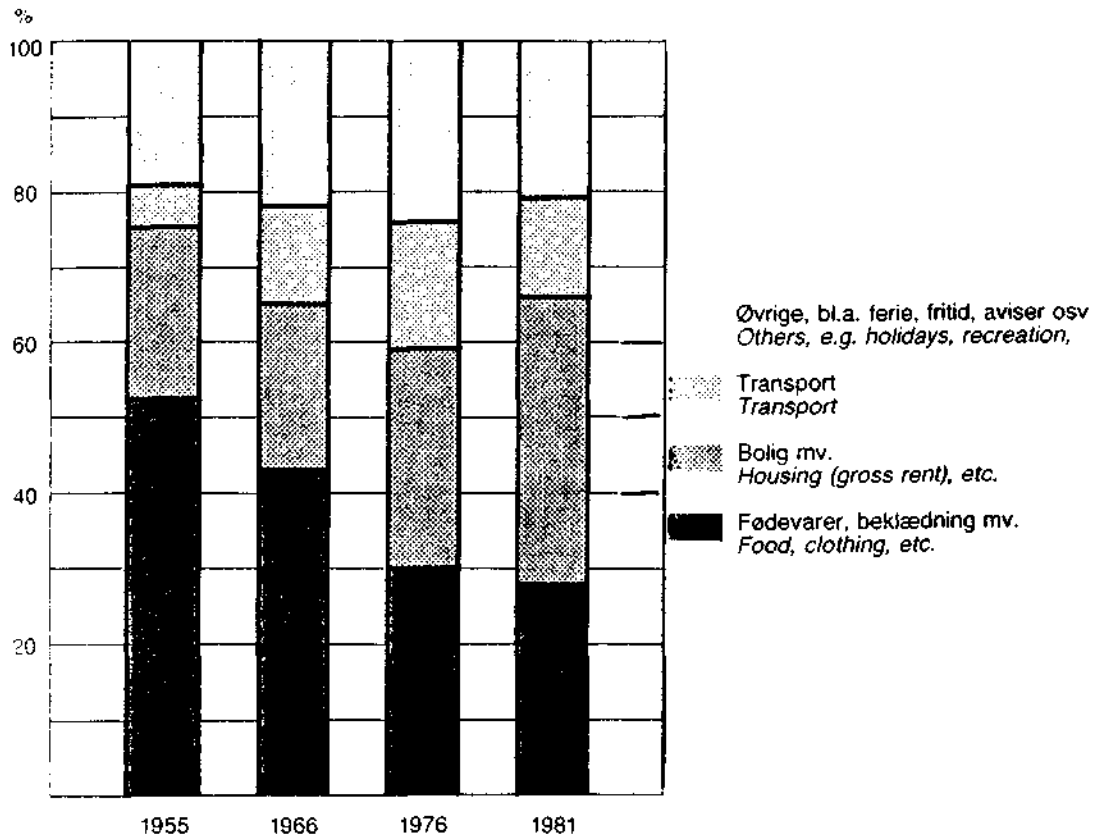
"Det forekommer mig slet ikke at være umuligt, at fagforeningerne kan komme i en situation, hvor de i arbejdernes interesse vinder kampen om nedsættelse af arbejdstiden - men taber arbejderne selv. Dermed ville der blive føjet en nærmest tragisk komponent til spaltningen af samfundet i to virkeligheder: en opdeling i dem, der arbejder sig til døde, og dem, der keder sig ihjel."¹.

IV.3.4 Teknologi og velfærdsstatens ydelser som svar på problemer skabt af lønarbejdet

Da der gennem sætter sig en gennemsnitlig arbejdstid, som er nødvendig for at opnå en løn, der kan dække en families livsfornødenheder, må familien indrette sig på de økonomiseringer med tid og med vareforbrug, som bliver nødvendige - altså anskaffe sig teknologi og udnytte de statslige ydelser i et vist omfang.

Forudsætningerne for at familierne har kunnet afgive så meget tid til lønarbejde har været, at det nødvendige hus- og omsorgsarbejde er flyttet til dels industrielt forarbejdede varer og teknologi, dels offentlige velfærdsydelser. Endvidere har familierne kunnet forbedre deres lønarbejdervilkår ved at flytte til bykvarterer (tæt ved transport og butikker) eller ved at købe bil. Herved har de tilsyneladende opnået store forbedringer i levestandard siden 50'erne.

¹ Oskar Negt 1985. op.cit.s.141



Figur 15. Forbrugsmønsteret i lønmodtagerhusstande 1955-81. Fra Levevilkår 1987.

Til gengæld er afhængigheden af den dobbelte lønindtægt så gennemgribende, at der ingen vej er tilbage. Fig. 15 viser fordelingen af forbruget fra 1955 til 1981. I 60'erne repræsenterede forbruget godt og vel én lønindtægt, der skulle forsørge 2 voksne med børn. Hvis kvinden arbejdede hjemme, spares børnepasning og transport, og der kunne opnås store besparelser i udgifter til mad og tøj. Disse poster udgjorde så store dele af budgettet, så hendes arbejdsindsats kunne opveje tabet af indtægt.

Derimod udgør udgifter til børnepasning, mad og tøj så lille en andel af forbruget i dag, at der ikke er sparet meget ved at udføre arbejdet selv. Det

skyldes produktivitetsstigninger i den forarbejdende industri. Til gengæld udgør boligudgifterne en så stor andel af forbruget, at familien ville gå voldsomt ned i levestandard, hvis der kun var én lønindtægt. Ligeledes er udgifterne til arbejdsbesparende husholdningsteknologi så relativt små, at tidsforbruget til at tjene disse penge hurtigt er vundet ind ved tidsbesparelser i husarbejdet.

Endelig er familierne helt afhængige af de offentlige ydelser.

De offentlige velfærdsinstitutioner har overtaget omsorgen for de ældre, de syge og børnene. Det betyder, at der hverken er regnet med plads eller tid til dem i den moderne livsform. Hvis disse ydelser fjernes, er lønarbejderne henvist til at betale for dem over lønnen, f.eks. ved forsikringsordninger eller ved lønnet, evt. sort arbejde.

Indførelsen af nye tids- eller arbejdsbesparende redskaber i husholdningerne skal forstås på baggrund af denne skruestik i hverdagslivet. Ved at købe hjælpemidler til at lette husarbejdet, kan der frigøres tid, enten til lønarbejde eller til fri tid. Ved at bruge tiden på at oparbejde kvalifikationer eller på øget transporttid, kan der - muligvis - opnås bedre løn og mindre nedslidning.

Ved at anvende teknologi i hverdagslivet, udvides arbejderens "handlerum", tidsmæssigt, geografisk, fysisk og psykisk. For kapitalen betyder det, at der kan ske en økonomisering med livsfornødenhederne, en udvidelse af arbejdsdagen eller en udvidelse af den arbejdsstyrke, der står til rådighed. Kapitalen har derfor interesse i, at anvendelse af teknologi bliver udbredt som de almindelige lønarbejderbetingelser.

Når billigere livsfornødenheder er blevet almindelige, kan lønnen sænkes. F.eks. kan underholdningsteknologien opfylde behovene for adspredelse og afstressning på måder som er billigere og mere "effektive" end f.eks. levende underholdning i forsamlingshuset. Når hjemmecomputere er blevet almindelige, kan arbejdsgiveren regne med at funktionærerne kan udføre arbejdet i hjemmet, selv om børnene er syge. Med adgang til telekommunikation kan arbejdsgiveren udnytte billig arbejdskraft i udkantsområder og

samtidig benytte højtqualificeret arbejdskraft i metropolerne. Med adgang til videreuddannelse, databasesøgning, brevskrivning etc. fra hjemmecomputeren kan arbejdsdagen forlænges for de højtqualificerede.

Her kan en analyse af husholdningsteknologien og af den informationsteknologiske udviklings konsekvenser i hverdagslivet tage sin begyndelse - det er lønarbejderbetingelserne set i forhold til hverdagslivets øvrige ressourcer, og ikke teknologien "i sig selv", der giver grundlag for at forstå spredningen af nye teknologier. Menneskene ønsker kvalitet - men er nødt til at økonomisere med tid, kræfter og penge i hverdagslivet.

Kampen om fordelingen af arbejdet i samfundet bliver en kamp om tid - beslaglæggelsen af tid til lønarbejde over for den tid, som er til rådighed til familiens egen disposition - beslaglæggelsen af den frie tid til opgaver, som er nødvendige for at overleve som lønarbejder - overtagelse af funktioner fra familien, så der kan økonomiseres med tiden i statslige institutioner - tilbud om teknologi som overtager funktioner og opsplitter og opdeler tiden - teknologi som løsninger på hverdagens tidsskruestik.

V

AKKUMULATIONSUDVIKLING OG STATSLIG REPRODUKTION

V.1 INDLEDNING

Efter beskrivelsen af udviklingen i husholdningernes livsbetingelser vil jeg nu sætte udviklingen i reproduktionsmønsteret i sammenhæng med de generelle akkumulationsbetingelser.

Jeg beskriver ændringerne i reproduktionsmønsteret, bla. overførsel af opgaver mellem individuel og statslig reproduktion som en form for teknologisk udvikling. Jeg vil prøve at betragte denne teknologiske udvikling i lyset af udviklingen i akkumulationsbetingelser.

På denne baggrund vil jeg se på den historiske udvikling i dels arbejdsmarkedsforhold, dels den statslige varetagelse af reproduktionen. Jeg vil tage udgangspunkt i betragtninger over kvinders arbejdsmarkedsplacering, da kvinder netop var en gruppe, som blev inddraget på arbejdsmarkedet i denne periode. Denne inddragelse stillede krav til og medførte ændringer i reproduktionsmønsteret.

På baggrund af den historiske gennemgang vil jeg søge at opridse nogle perspektiver for den fremtidige udvikling og organisering af reproduktionsmønsteret. Herefter vil jeg i opsamlingen diskutere muligheder for handlingsfællesskaber og indflydelse. Vil kvinder f.eks. være en gruppe, som kan formulere krav til udviklingen og udgøre en stærk gruppe i dag, som i 70'erne?

V.2 AKKUMULATIONSBETINGELSER OG STATS- LIG INTERVENTION I REPRODUKTIONSMØNSTERET

Teknologisk udvikling inden for reproduktionssfæren kan bidrage til at økonomisere med udlægget til arbejdskraftreproduktion. Den traditionelle arbejdsværdilære og teoridannelse om grundlaget for teknologisk udvikling beskæftiger sig hovedsagelig med teknologianvendelsen inden for produktionen, der sigter på at øge udbytningsgraden ved at intensivere og rationalisere arbejdet her. Men arbejdsværdilæren må også omfatte reproduktionen af arbejdskraft: kan omkostningerne hertil nedbringes, vil dette også medføre en sænkning af den del af den skabte værdi, der er nødvendig til arbejdskraftens reproduktion.

Reproduktionsniveauet kan sænkes ved direkte kamp, om lønnen, om ydelserne til familiens børn og ældre, om adgangen til statslige ydelser, etc. Men reproduktionsniveauet kan også sænkes skjult, uden umiddelbart synlige konsekvenser for levevilkårene, gennem teknologisk udvikling.

En vej til at sænke omkostningerne til reproduktion af arbejdskraft, er gennem billiggørelse af konsummidlerne. Det kan både ske ved økonomiseringer inden for produktionen af bestemte varetyper og ved erstatninger af produkter og måder at gøre ting på i hjemmet med nye varetyper, dvs. ved teknologisk udvikling i produktionen.

En anden vej er statsovertagelse og statslig formidlet teknologisk udvikling af reproduktionsopgaver. Overførsel af opgaver fra hjemmet til statslig varetagelse kan anskues som en vej til udvikling og rationalisering af opgaver, som tidligere skulle udføres i familien og dækkes ind af hver arbejders løn. Det kan betyde, at opgaverne kan udføres med mindre omkostninger end hvis de skulle varetages individuelt: der kan opnås stor-driftfordele, udvikles ny teknologi, rationaliseres osv.

I Poulantzas' formulering betragtes den statslige varetagelse af dele af reproduktionen og andre statslige reguleringer af reproduktionssfæren som

interventioner i arbejdskraftens værdi og dermed i udbytningsgraden. De generelle akkumulationsbetingelser sætter nogle overordnede rammer for denne kamp om værdiproduktet, dels fordi styrkeforholdene ændrer sig, dels fordi kapitalens krav til arbejdsstyrkens sammensætning og kvalifikationsniveau etc. ændrer sig.

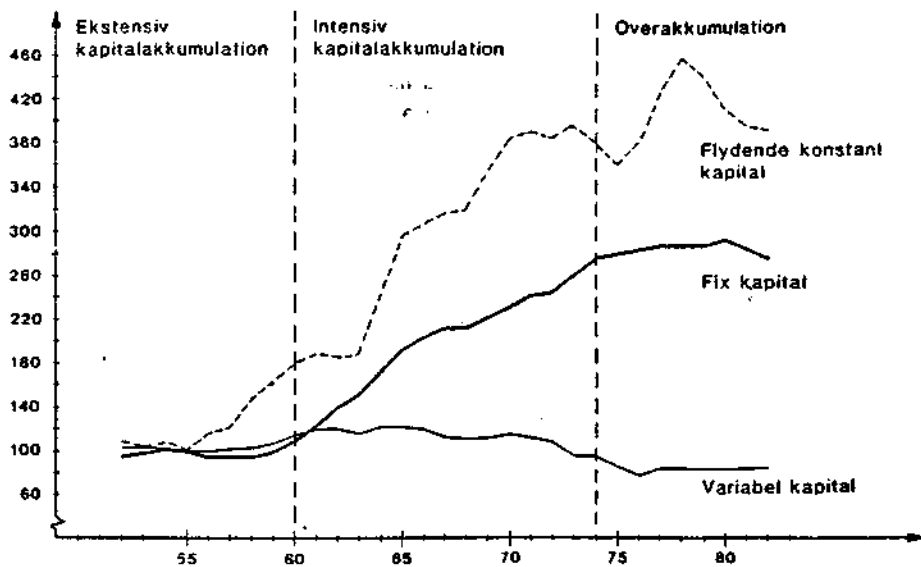
Drivkræfterne bag teknologisk udvikling inden for den statligt varetagede reproduktion må derfor søges i de generelle akkumulationsbetingelser hos hele den kapital, som forbruger arbejdskraften (den kapital, der er placeret i den nationale produktion).

Peder Lærke Nielsen har på et generelt plan udledet kapitalens interesse i reproduktionsmønsteret under forskellige akkumulationsforhold ¹: Kapitalen er principielt interesseret i at have adgang til en adækvat arbejdsstyrke med mindst muligt udlæg til reproduktion af arbejdsstyrken.

Når arbejdsstyrkens størrelse er en skranke for kapitalens akkumulation (ekstensiv og intensiv fase), kan kapitalerne tvinges til at forøge udlægget til reproduktion for at frigøre arbejdskraft. Dette skete i 60'erne ved den statslige udbygning af institutioner mv. og ved lønstigninger, der muliggjorde køb af husholdningsteknologi, som frigjorde kvinders arbejdskraft.

Under krisen er det reproduktionsniveauets størrelse, dvs. udlægget til arbejdskraft, der er den alvorligste skranke for kapitalakkumulationen, og ikke arbejdsstyrkens størrelse. Tværtimod skaber kapitalerne en "overskudsbefolkning" (Marx), en gruppe den ikke har brug for, og som derfor heller ikke har direkte magtmidler i lønkampen til at sikre deres reproduktion.

¹ Peder Lærke Nielsen 1979: Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform. Soc.inst., Kbh.Univ.



Figur 16. Udvikling i kapitalens sammensætning 1953-1983. Deflaterede tal, index 1955=100. Fra Andreassen 1985.

Der er lavet analyser af profitrated udvikling og organisk sammensætning af kapitalen, set i et historisk forløb, se figur. 16.¹ Figuren viser, hvordan kapitalens sammensætning var stort set uændret i 50'erne, mens der skete en kraftig stigning i investeringer i maskiner og bygninger, såvel som i gennemstrømningen af flydende kapital i 60'erne, indtil stagnation satte ind ved krisegennemslaget.

De forskellige akkumulationsfaser indebærer forskellige dominerende former for merværdiproduktion². Heraf må der kunne udledes modsvarende dominerende strategier for intervention i reproduktionsmønsteret.

¹ Se bla. Andreassen Allan og Kjær Tyge 1980, op.cit. og Andreassen A 1985: Fra krisegennemslag til ekstensiv akkumulationsfase? Arbejdsnotat TEKSAM, RUC

² Se f.eks. Jens Brinch: Kapitalakkumulation i Danmark efter 1950. politisk revy.

I den ekstensive akkumulation vil den dominerende form for merværdiproduktion bestå i at øge mængden af arbejdere, som producerer værdi. Her vil modsvarende strategier i reproduktionssammenhæng dreje sig om at frigøre stadig flere arbejdere fra arbejdsopgaver, som vanskeliggør eller umuliggør lønarbejde, jvf. den statslige overtagelse af reproduktionsopgaver, som tidligere bandt kvinder til hjemmet.

Under den intensive akkumulation øges intensitet og produktivitet hos de produktive arbejdere. Det sker dels ved teknologisk udvikling i produktionen, dels ved udvikling af reproduktionsydelser, som øger kvalifikationsniveauet, sundheden, den fysiske og psykiske formåen hos de produktive arbejdere. Reproduktionsniveauet hæves, men til gengæld forbruges langt flere arbejds kræfter, langt mere arbejdstid på reproduktionen af hver arbejder.

Under overakkumulationen dannes reservearmeer på alle niveauer. Her vil i første omgang billiggørelsen af det nødvendige reproduktionsarbejde gennem effektiviseringer, teknologiudvikling etc. i de statslige ydelser kunne nedsætte arbejdskraftens værdi uden umiddelbart at sænke niveauet: der bruges færre lønarbejdere til at producere den samme (eller forbedret) arbejdskraft.

Et næste skridt kan bestå i at forbedre sorteringen af arbejdskraft, så der bevares en passende sund og kvalificeret arbejdsstyrke, selv om der samtidig sker beskæringer af niveauet for arbejderbefolkningen som helhed.

Et tredje skridt kan bestå i differentiering af arbejdsstyrken i forskellige grader af reservearmeer (flydende, latent, stagnerende reservearme - A, B og C-holdet i moderne sprogbrug) og skabe betingelser for at reproduktionsniveauet for de ikke-beskæftigede kan sænkes, ligesom teknologisk udvikling kan bruges til at billiggøre reproduktionen af ældre, kronisk syge, handicappede etc.

Et fjerde skridt kan bestå i at presse familiernes tidsforbrug til lønarbejde i vejret - en forlængelse af arbejdsdagen på bekostning af "livsdagen". Og

her er det på plads at inddrage udviklingen i husholdningsteknologi, samt de forlængelser af tid beslaglagt til reproduktion af lønarbejdet, som sker i hjemmet: udover det egentlige husarbejde, også tid og teknologi, som bruges til rekreation, afstressning og til videre kvalifikation. Her vil intervention i reproduktionsmønsteret kunne skabe betingelser for at familierne kan afgive længere tid til lønarbejde (hybridnet, hjemmecomputere etc.).

Disse forhold sætter sig igennem "bag om ryggen på agenterne"; de formidles dels igennem konkurrencen om arbejdet ift. arbejdsmarkedets udvikling, som gennem sætter nogle gennemsnitlige løn- og arbejdsvilkår, dels gennem statslig intervention i organiseringen og indholdet af reproduktionsarbejdet.

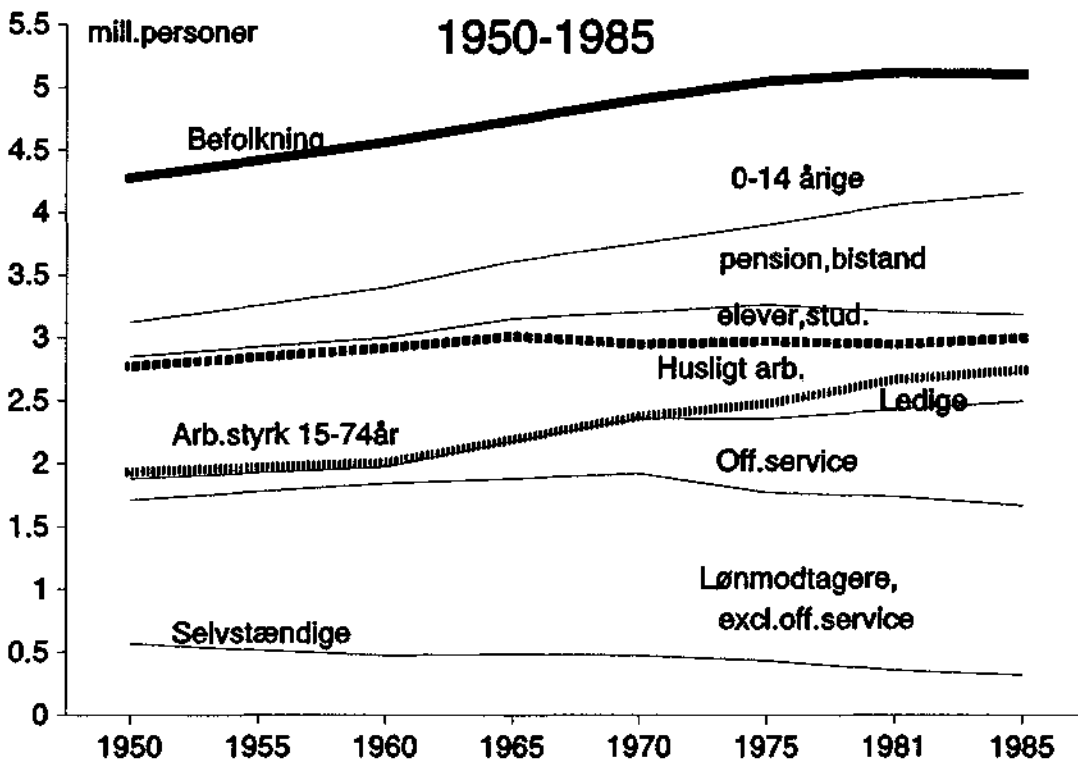
Statsovertagelse af visse opgaver kan muliggøre teknologisk udvikling. Selve det at føre opgaver over på det offentlige eller væk fra det offentlige, kan betragtes som led i den teknologiske udvikling inden for et reproduktionsområde.

V.2.1 Arbejdsstyrkens udvikling fra 50'erne til i dag

Udviklingen i det individuelle reproduktionsmønster må ses i sammenhæng med produktionens udvikling som helhed og den samlede kapitals behov for arbejdskraft, som bestemmer udviklingen i styrkeforhold og arbejdsmarkedsstruktur.

I fig.17 er der lavet en opdeling af befolkningen og dens udvikling på basis af tilknytningen til produktion og reproduktion. Opgørelserne er lavet ud fra befolknings- og beskæftigelsesundersøgelserne, samt opgørelser over ledige og offentligt ansatte.

Befolkningens sammensætning



Figur 17. Befolkningens sammensætning 1950-87. Kilder: Stat. årbog, stat.10-årsoversigt, diverse årgange.

Befolkningen som helhed er steget næsten konstant indtil slutningen af 70'erne; som det ses, er det gruppen af 0-14-årige, der stagnerer og formindskes i 80'erne, mens gruppen af over 70-årige har været konstant stigende siden 60'erne. Det er især disse grupper, som er afhængige af andres omsorgsarbejde, samt af overførte midler. De næste grupper, studerende og pensionister mv. mellem 15 og 70 år vil mere eller mindre kunne sørge for sig selv, men er delvis afhængige af overførte midler fra de erhvervsaktive. Også denne gruppe er vokset pga. den stigende mængde førtidspensionister og bistandsmodtagere.

Gruppen "husmødre, husassistenter" (siden 84 "personer uden for erhverv") er faldet drastisk. Denne gruppe udgør en arbejds-mæssig ressource i reproduktionssfæren, som arbejder for sig selv, for de omsorgskrævende og for de erhvervsaktive. De er ulønnede eller privat aflønnede (ofte "sort"), og deres konsum skal finansieres over familiens løn.

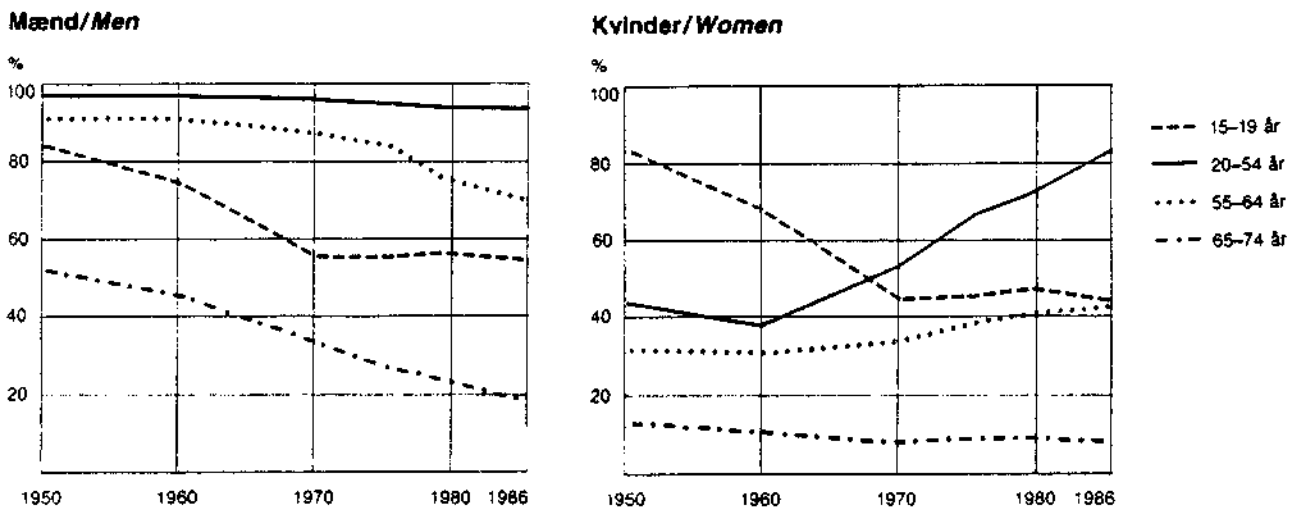
Resten af befolkningen udgør arbejdsstyrken mellem 15 og 74 år. Arbejdsstyrken er vokset konstant siden 60'erne. Som det ses, svarer væksten i arbejdsstyrken stort set til faldet i gruppen af husmødre. Kvinderne i hjemmet er stort set fuldstændig inddraget i arbejdsstyrken i den forløbne periode.

Ser vi på fordelingen af arbejdsstyrken, viser det sig, at der kun frem til ca.65 har været en absolut vækst i de produktive erhverv. Andelen af lønmodtagere i forhold til selvstændige er vokset i hele perioden. Men siden 70 er væksten i arbejdsstyrken udelukkende sket som en vækst i antallet af ledige og antallet af offentligt ansatte.

Perioden fra ca. 1960 til midt i 70'erne karakteriseres som en fase med intensiv kapitalakkumulation. Det ses, at ledigheden i hele perioden er på et minimum, samtidig med at beskæftigelsen i den offentlige sektor vokser, hvilket kan ses som et indicium på, at arbejdskraftens produktivitet søges hævet ved at udvikle niveauet for arbejdskraftreproduktionen: øget uddannelse, øget mobilitet, øget fysisk og psykisk niveau gennem statslig indsats.

Den begyndende overakkumulation fra ca. 1974 ses i den kraftige stigning i ledigheden, mens der stadig sker vækst i arbejdsstyrken som helhed og i den offentlige sektors beskæftigelse. Blandt de offentligt ansatte er det især inden for uddannelses- social- og sundhedssektor, at der er sket en stor vækst.

Af udviklingen i befolkningssammensætningen fremgår det således, at der er sket en omlægning i reproduktionsmønstret, som tog fart i 60'erne og fortsatte ind i 70'erne og 80'erne. Det mest iøjnefaldende træk er, at der er langt færre personer til at varetage befolkningens reproduktion: der er et stigende antal omsorgskrævende, mens antallet af husmødre plus det samlede antal beskæftigede i den statsligt varetagede reproduktion er faldet.



Figur 18. Erhvervsfrekvens for kvinder og mænd i forskellige aldersgrupper 1950-86. Fra Levevilkår 1987

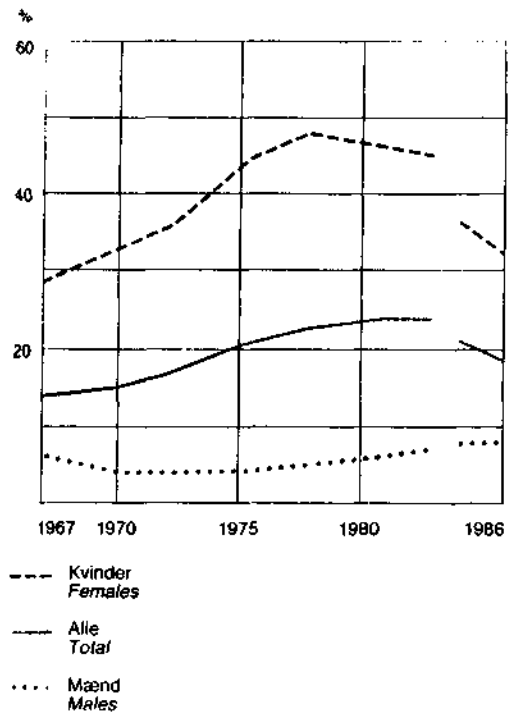
Samtidig er der sket store omstruktureringer af familiestruktur og fordeling af tid og arbejde inden for befolkningen.

Arbejdsstyrkens sammensætning har ændret sig i både køn og alder, se figur 18. Det er kvinder mellem 20 og 54 (gifte kvinder m.børn) som kommer i arbejde, ligesom også kvinder over 54 år (børnene er af vejen) i stigende grad kommer i arbejde.

For både mænd og kvinder er der en faldende erhvervsfrekvens for de 15-19-årige, som især kan tilskrives den forlængede uddannelsestid, specielt ses 60'ernes uddannelsesboom. I mændenes erhvervsfrekvens ses effekten af den faldende pensionsalder, førtidspensionering og andre muligheder for at forlade arbejdsmarkedet mellem 55 og 74 år.

Der ses altså en stigende koncentration af arbejdsstyrken omkring de 20-54-årige. Ledigheden er endvidere lavest for de 35-55-årige, således at beskæftigelsen er koncentreret fra de godt 30 år til de ca. 55 år, både for mænd og kvinder.

Arbejdsbyrden er endvidere koncentreret på dem, som er i arbejde, bla. er deltidsfrekvensen for kvinder begyndt at falde, efter de stærke stigninger fra 60'erne til først i 80'erne, se fig.19.



Figur 19. Udvikling i deltidsfrekvensen. 1967-86. Fra Levevilkår 1987.

V.2.2 Grundlag for velfærdsstaten

Etableringen af velfærdsstaten bød på muligheder for at reducere de omkostninger til reproduktion, som arbejdskraften havde styrke til at kræve og evt. samtidig opnå andre fordele. En undersøgelse af de statslige ydelser og teknologisk udvikling under højkonjunktoren må sammenholde ydelserne i denne form med hvad de samme ydelser ville have kostet, hvis arbejderne skulle financiere dem over lønnen (ex. faldet i børnedødeligheden ved udbygning af jordemorens kompetance og adgang til akut behandling sammenlignet med den udnyttelse af den hospitalskapacitet, som (næsten) var der i forvejen).

I Danmark var størstedelen af befolkningen lønarbejdere; derfor ville det indebære stordriftsfordele mv. at give mange ydelser via velfærdsstaten, selvom de herved skulle fordeles til hele befolkningen. I andre lande som f.eks. USA og Italien eksisterer store befolkningsgrupper på langt lavere niveau end lønarbejderne, derfor ville velfærdsydelser til hele befolkningen blive langt dyrere end at lade dem financiere over lønnen. Det kunne være en forklaring på den store offentlige sektor i Danmark - og samtidig et varsel om dens afvikling!

Som omtalt eksisterede der en arbejdskraftreserve i mange hjem, nemlig de gifte (middelklasse-)kvinder. Produktivitetsstigninger i industrien betød, at husholdningsteknologi, der kunne lette arbejdet i hjemmet, kunne anskaffes inden for de lønninger, som manden og kvinden tilsammen kunne tjene - sammen med et stigende antal andre forbrugsgoder: bil, forbedret boligstandard, forlystelser. Derfor blev det attraktivt for familierne at bruge kvinders tid mere stabilt på lønarbejde end på husarbejde. Men en barriere for at frigøre kvindernes tid var omsorgsarbejdet: her skulle bruges indsats fra andre mennesker, hvis tiden skulle frigøres fra hjemmene. Her var en baggrund for den statslige indsats til pasning af syge, ældre og efterhånden også børn.

Det er især de gifte kvinder, som kommer ud på arbejdsmarkedet i 60'erne, mens ikke-gifte kvinder og mænd kun har en svag beskæftigelses-

fremgang: de var der i forvejen ¹. Kvinderne beskæftiges i vidt omfang i netop de statslige funktioner, som skal erstatte deres arbejde i hjemmet ²!

De kommer kun i meget ringe omfang ud i den industri, som mangler arbejdskraft. Dette tilsyneladende paradoks opløses, hvis man ser arbejdsstyrkebevægelserne i flere tempi:

1. Det nødvendige reproduktionsarbejde effektiviseres ved at det udføres kollektivt (stordriftfordele på plejehjem og hospitaler), der frigøres altså totalt set arbejdskraft og reproduktionen billiggøres.

2. Det statslige reproduktionsarbejde betyder en generel opkvalificering af arbejdsstyrken (nye uddannelsesinstitutioner, uddannelsesstøtte, flere sociale lag og flere piger får uddannelse), samt en mulighed for mere intensiveret udnyttelse af arbejdskraften (syge bliver hurtigere behandlet, større mobilitet).

3. Arbejdsstyrken differentieres: at beskæftige middelklassekvinderne ved kontor, handel og reproduktionsarbejde kræver færre uddannelsesomkostninger end at kvalificere dem til tekniske og ledelsesmæssige jobs, samtidig med at det frigør og effektiviserer udnyttelsen af den mandlige arbejdskraft.

Udover at inddrage de gifte kvinder havde 60'ernes foranstaltninger som resultat, at der blev udviklet en hel generation af unge, både mænd og kvinder, med et højt kvalifikationsniveau, forventninger til en stabil arbejdskarriere og høj politisk bevidsthed og erfaring (studenter- og ungdomsoprør).

¹ Britta Foged, Sanne Ipsen mfl. 1980: Deltid - kvindetid. Modtryk

² Anette Borchorst og Birthe Siim 1984: Kvinder i Velfærdsstaten. AUC

Ved krisens gennemslag midt i 70'erne er reproduktionsmønsteret tilsyneladende uigenkaldeligt baseret på de statslige ydelser. Endvidere er styrkeforholdet mellem kapital og arbejdskraft slet ikke vendt. For det første truer de frisatte arbejdere ikke uden videre de beskæftigede, da de ikke umiddelbart kan erstatte dem.

For det andet står generationen af unge, der er uddannet i 60'erne uhyre stærkt: de er unge, højt kvalificerede, attraktive for erhvervslivet - og politisk bevidste: i stærk position til at stille reproduktionskrav.

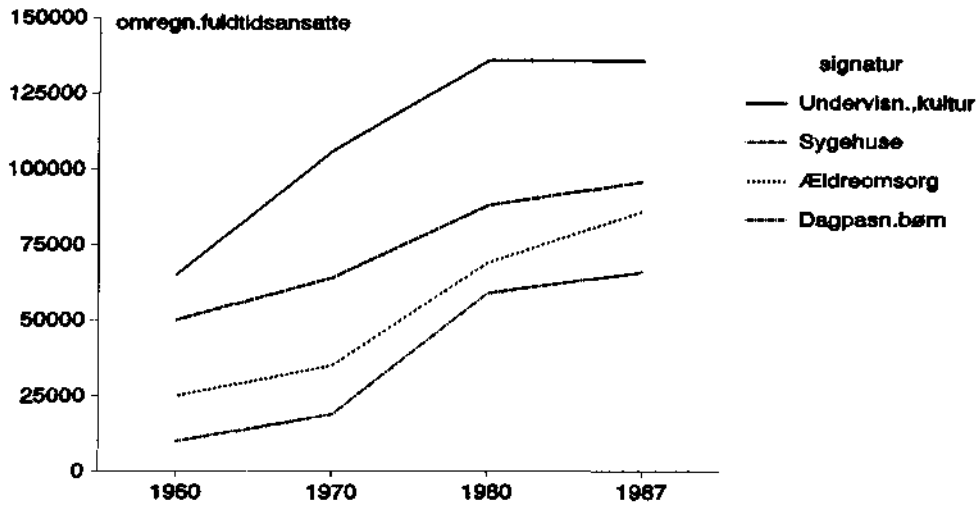
De unge kvinder var i stand til at tilkæmpe sig positioner på arbejdsmarkedet og at sikre udbygning af de institutioner, som skulle muliggøre dette. Faktisk er både det store deltidsarbejdsmarked, som henvender sig til kvinder, og den store udbygning af daginstitutioner vokset op i løbet af 70'erne, ligesom den kvindelige tilgang til arbejdsmarkedet har været større end mænds trods krisen.

Bent Rold Andersen har sammenstillet personaleforbruget i de velfærdsstatslige serviceydelser med den kvindelige tilgang på arbejdsmarkedet¹. Fig. 20 viser, hvordan personale beskæftiget ved undervisning og kultur er i kraftig vækst både gennem 60'erne og 70'erne for så at stagnere i 80'erne. Derimod er den største vækst i ældreomsorg og dagpasning af børn sket i 70'erne, hvilket kan ses både som resultat af kvindernes og ældrebefolkningens krav, og som resultat af, at den reservearme der var tilgængelig i 60'erne: gifte kvinder uden mindre børn, nu er udtømt, ligesom de kvinder der blev uddannet i 60'erne, nu er en så attraktiv arbejdsstyrke, så der investeres i foranstaltninger til at frigøre den.

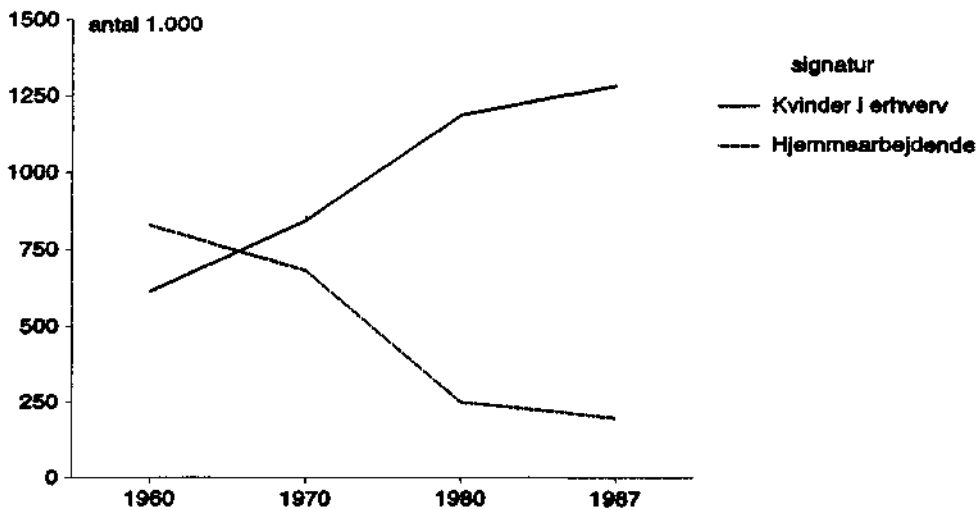
Kvindernes indtog på arbejdsmarkedet blev understøttet af kvindebevægelsen, der formulerede krav og støttede den enkelte, både i det private og det offentlige liv. En lang række andre folkelige bevægelser udvikler sig i løbet af 70'erne. I Projekt Arbejderbevægelse og Velfærdsstat i Vesteuropa

¹ Bent Rold Andersen 1984: Kan vi bevare velfærdsstaten? AKF.

Personale i off.sektor



Kvindens arbejde



Figur 20. Personaleforbrug til offentlige reproduktionsydelser, samt udvikling i kvinders beskæftigelse. 1960-87. Kilde: Bent Rold Andersen 1989.

analyseres baggrunden for disse bevægelser ¹. Påstanden er, at disse

¹ Per H.Jensen og Fritz von Nordheim Nielsen 1985: Nye og gamle bevægelser i relation til velfærdsstatkomplekset. Soc.inst. arbejdspapir nr.28, Kbh.1985.

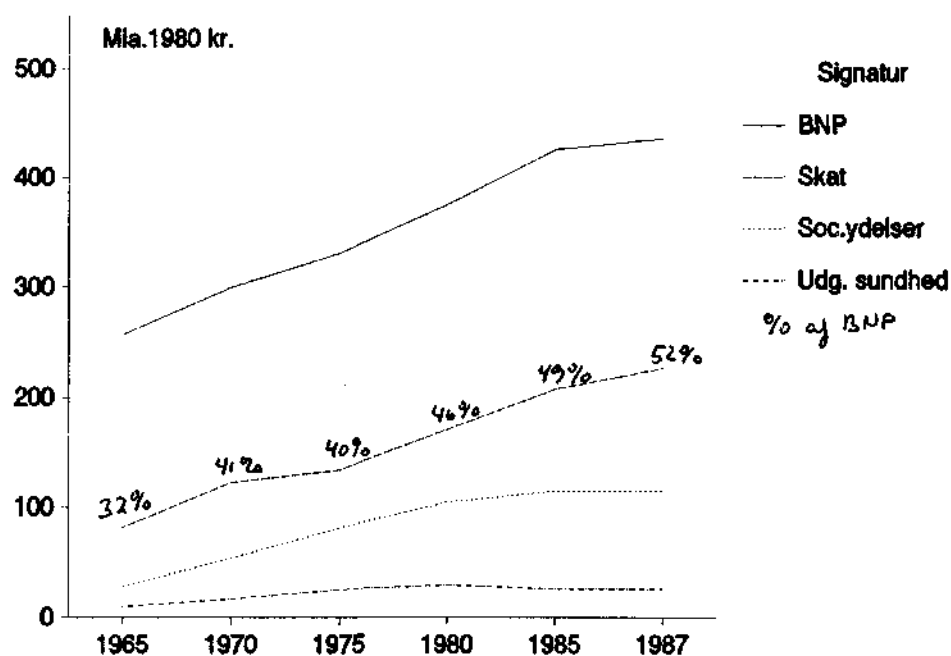
bevægelser er "børn af arbejderbevægelsens kamp" og at deres eksistens og krav i høj grad er betinget af og rettet mod velfærdsstaten: "de trækker på eller forholder sig til den velfærdsstatslige omfordeling af økonomiske midler"(s.3). De krav, som bevægelserne tager op, udspringer af de krav som fagbevægelsen tidligere har stillet i sin kamp for velfærdsstaten, og en stor del af kravene optages da også i mere eller mindre modificeret form af fagbevægelsen og politiske partier i slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne.

I denne første periode efter krisegennemslaget sker der ikke en direkte beskæring af de offentlige reproduktionsydelser, tværtimod vokser den offentlige sektor på alle områder, hvilket også er begrundet i de stigende reproduktionsproblemer for kapitalen, som søges løst ved statslig indsats: miljøregulering, teknologistøtte, industripolitik. Men der sker umiddelbart et stop for investeringer, og der iværksættes planer for effektivisering og planlægning, bl.a. ved teknologisk udvikling, for at bremse væksten. Mindre dele af den offentlige sektor privatiseres, f.ex. rengøring, dog uden at beskære den egentlige ydelse. I denne periode forberedes og iværksættes en omfattende rationalisering ved bl.a. edb-indførsler i den statslige administration.

Af fig.21 ses det, hvordan kapitaludgifter, dvs. bl.a. udgifter til investeringer i bygninger og infrastrukturanlæg, har udgjort 14-15 % af statsregnskabet i 60'erne for brat at falde til 7-8 % i anden halvdel af 70'erne, og at svinde ind til 3 - 4 % i 80'erne. Det kan tages som en indikator for, at investeringerne i velfærdsstaten hovedsagelig er sket i 60'erne og begyndelsen af 70'erne. Herefter beskæres nyanlæg, mens personaleudgifter stadig vokser. I 80'erne beskæres begge dele i forhold til de øvrige udgifter, delvis på grund af stigningen i renteudgifterne.

Fig. 21 viser udviklingen i bruttonationalprodukt, skat og sociale ydelser omregnet til 1980-priser. Det ses, at BNP stiger konstant, her kan man ikke se nogen krise. Skattetrykket stiger, hvilket ses af de tilføjede tal for skattens %-andel af BNP. Det betyder, at skatteindkomsten stiger endnu mere end BNP i absolutte tal - men som det ses, udgør socialudgifterne en

BNP, skat, soc.ydelser



Figur 21. Ændring i statslige indtægter og udgifter fra 60'erne til idag.
Kilde: Stat.10-års, div.årg. og Samfundsstatistik 1989

faldende andel. Efter "systemskiftet" fra socialdemokratisk til borgerlig regering i 1982 er der altså en kraftigt voksende skatteindtægt, men stagnerende sociale udgifter.

I konferensen Fra planlægningsoptimisme til nedskæringspolitik vises det, hvordan der sker et skift i den statslige politik i begyndelsen af 80'erne ¹. Fra en økonomisering med de statslige opgaver ved øget planlægning og effektivisering sker der egentlige nedskæringer og begrænsninger i ydelserne.

I begyndelsen af 80'erne er styrkeforholdet for alvor begyndt at vende. Der findes arbejdsløse inden for alle fag, og de nye generationer står parat. De beskæftigede oplever for alvor truslen fra de ubeskæftigede - og fra de teknologisk betingede frisættelser. Ligeledes er "den stærke generation" fra 60'erne nu fuldt integreret i arbejdsstyrken - eller udskilt. Som alle andre er de differentieret ud i jobs, der kræver alle kræfter, har fået børn, er måske eneforsørgere, - eller bistandsklienter. Basis for 70'er-bevægelsernes styrke er nedbrudt.

Til gengæld er behovet for de statslige reproduktionsydelser uændret, idet kvinder stadig er en attraktiv og integreret del af arbejdsstyrken. Denne situation, skabt af 70'erne, betyder i 80erne at de reproduktionsydelser, der muliggør kvindernes lønarbejde, ikke kan fjernes; til gengæld udhules de i kvalitet og nedskæringerne betyder stærkt forringede arbejdsbetingelser og løn for de ansatte. De reproduktionsydelser, der ikke direkte kommer den beskæftigede del af befolkningen til gode, beskæres endnu mere.

Mens krisestrategierne frem til ca. 1982 kan karakteriseres som effektivisering og rationalisering af de statsligt varetagede reproduktionsydelser uden direkte beskæring af ydelserne, kan denne periode fra ca. 1982 til slutningen af 80'erne således karakteriseres ved krisestrategier, der direkte

¹ Mogens Hansen 1985: Fra planlægningsoptimisme til nedskæringspolitik. Soc.inst.arbejdspapir nr8, Kbh.1985

søger at sænke arbejdskraftens værdi ved at sænke værdien af de offentlige reproduktionsydelser og ved at forringe forholdene for de ikke-beskæftigede ¹.

V.2.3 Velfærdsstaten under afvikling?

Her ved indgangen af 90'erne står vi overfor en tredje fase: en omlægning af de statslige ydelser til ydelser, der betales over lønnen. Derved kan reproduktionsniveauet differentieres både inden for lønarbejdergruppen og mellem de beskæftigede og de ikke-beskæftigede.

Der må komme et punkt, hvor "stordriftfordelene" ved de statslige ydelser ikke længere opvejer omkostningerne ved, at ydelserne er tilgængelige for alle. I dag indeholder næsten alle udspil fra de borgerlige partier de magiske ord: brugerbetaling, skattelettelser, nedlæggelse af institutioner og evt. pengemæssig kompensation, så folk selv kan købe sig til ydelserne osv.

Problemet for kapitalen er, at den statslige reproduktion af "ikke-løn-arbejderne" er uløseligt sammenvævet med reproduktionen af lønarbejderne: "nedlægning af de statslige reproduktionsydelser ville umiddelbart sætte alvorlige skranker for kapitalens frie disposition over adækvate arbejdskraft og skabe alvorlige reproduktionsproblemer for disse"(s.33)². - Der ville simpelthen blive umiddelbart behov for større udlæg til løn, hvis den

¹ se også diskussionen af krisestrategier i Allan Andreassen og Tyge Kjær, op.cit. 1980.

² Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen 1980: Statsintervention og reformismekritik. Kurasje 23/24, Kbh.1980.

beskæftigede arbejdskraft skulle have sine børn passet privat - eller nogle kapitaler ville miste en iøvrigt attraktiv arbejdskraft, kvinderne.

Endvidere vil der være et problem for kapitalen ved at nedlægge de statslige ydelser i, at de ressourcer, der hidtil har sikret et højt forskningsniveau for erhvervslivet og et højt sundheds- og uddannelsesniveau for ihvertfald den højtlønnede elite, må tages et andet sted fra end fra skatten. Nogle grupper må altså få så høj løn, at de kan betale for et højt niveau af sundhed og uddannelse. Og penge til forskning må mere direkte tages fra erhvervslivet og askilles fra den almene uddannelse - tendenser som allerede er tydelige.

Bent Rold Andersen beskæftiger sig med den anden side af velfærdsstatens placering i reproduktionsmønsteret, nemlig sammenhængen med samfundsøkonomien via påvirkningen af forbrugsmønsteret ¹. Den statslige efterspørgsel har skabt en bestemt udvikling af produktionsstrukturen, f.eks. omkring de store offentlige anlægsarbejder, og inden for hospitalssektoren. Den statslige regulering af skatter og afgifter styrer i høj grad forbrugsmønsteret, her er privatboligens placering i forbrugsmønsteret et åbenlyst eksempel på, at forbruget er styret over i retning af indenlandsk og beskæftigelsestung produktion. Endelig virker indkomstoverførslerne stabiliserende på privatforbruget: flere kan bruge mere.

Således er produktionsstrukturen vævet sammen med den velfærdsstatslige udvikling på så mange måder, at der røres ved mange forskellige kapitalinteresser ved at nedlægge ydelserne. Bob Jessop bruger begrebet "akkumulationsstrategi" til at betegne det sammenhængende kompleks af interesser i produktionsstruktur og politisk udvikling - således kan man betegne tendenserne til en afvikling af velfærdsstaten som et brud med den akkumulationsstrategi, som har domineret udviklingen i efterkrigstiden.²

¹ Bent Rold Andersen 1984 op.cit.

² Bob Jessop 1982: *The Capitalist State*. Oxford

V.2.4 Differentiering af reproduktionsvilkårene

Der er således mange barrierer mod afvikling og nedlæggelse af de velfærdsstatslige ydelser, også set fra kapitalens synsvinkel.

Det billede, som fremstår klarest, er tendenserne til differentiering af reproduktionsydelserne inden for befolkningen.

Ved at nedskære de offentlige ydelser, overføres det antal personer, der har varetaget dem, ofte kvinder, til et lavere reproduktionsniveau som først ledige, siden bistandsmodtagere (eller de skubber andre den vej, forudsat at antallet af jobs i den private sektor er uændret). Ved at beskære niveauet for overførselsindkomster fås besparelser, som ikke mærkes af de stærke lønmodtagergrupper. Ved at beskære lønninger inden for det offentlige, fås en afvandring af de bedst kvalificerede til det private erhvervsliv. Ved at beskære ydelsernes kvalitet, fås en vækst i privatiserede løsninger, som de mest betalingsdygtige foretrækker (privathospitaler), samt en forringelse af vilkårene for dem, som ikke er i stand til at betale.

For store lønmodtagergrupper vil det være dyrere, dvs. kræve højere løn, at opretholde de offentligt varetagede ydelser på privatiseret basis. Lønarbejderne har idag ikke adgang til "gratis" arbejdskraft i hjemmet til pasning af børn, syge, ældre: hvis de skulle betale det over lønnen, skulle den hæves betragteligt.

For de ikke-beskæftigede vil det betyde, at de fratages adgangen til reproduktionsydelser af samme kvalitet, som de beskæftigede opnår.

Den "overskudsbefolkning" der skabes idag, er i større eller mindre grad afhængig af statslig forsørgelse. Det rejser en række problemer for både kapitalens mulige krisestrategier og for arbejderbefolkningens muligheder for at reagere på disse. "Denne omstrukturering (åbner) op for et statsligt forvaltet selektivt eller differentieret angreb på arbejderklassens eksistensbetingelser ... En videre konsekvens af omstruktureringen bliver det, at det

primært tilfalder bestemte grupper af statslige lønarbejdere at artikulere modstanden mod kriseforringelserne inden for de her behandlede områder (institutionerne, is)"(s.36)¹.

I artiklen Fattigdommens baggrund. Polariseringen af arbejdsmarkedet og dualiseringen af socialpolitikken.² opdeles arbejdsstyrken i 5 grupper:

- A+ -gruppen, som er den højtlønnede elite,
- A-gruppen, som er kernearbejdskraften og de kun kortvarigt arbejdsløse,
- B-gruppen, som er den marginale arbejdskraft med løsere ansættelsesforhold, bl.a. husmødre, de unge, studerende, løsarbejdere, - C-gruppen, som består af de langtidsunderstøttede i alderen 18-66 år, og endelig
- D-gruppen, som består af de mennesker på over 66 år eller under 18 år som ikke er tilknyttet arbejdsmarkedet.

Iver Horneman Møller foretager en fremskrivning af tendenserne for opdelingen på disse grupper, som selvfølgelig udgør et skøn. Han diskuterer herefter socialpolitikken foranstaltninger i forhold til disse grupper, og finder at der til polariseringen på arbejdsmarkedet er knyttet en dualisering af socialpolitikken.

Udskillelsen af B- og C-grupperne fra arbejdsstyrken er fulgt op af omfattende sociale nedskæringer for C-gruppen og fravær af foranstaltninger over for B-gruppen der kunne have støttet dem i at opnå en fastere tilknytning til arbejdsmarkedet. A+ og A-gruppen har ikke store behov for ydelser, men nedskæringerne på institutionsområdet og på adgang til sundhedsydelser, uddannelse etc. vil øge differentieringerne her. Derimod har D-gruppen (endnu) ikke mærket de store forringelser. Men her er spørgsmålet om arbejdsmarkedspension på vej, som en måde at tilbageføre

¹ Hansson og Lærke Nielsen 1980, op.cit.

² Iver Horneman Møller 1989: Fattigdommens baggrund. Polariseringen af arbejdsmarkedet og dualiseringen af socialpolitikken. i: Mogens Holm (red): Det splittede samfund. Samfundslitteratur.

folkepensionsydelser til alle til alderdomssikring via lønarbejderstatus og derved føre ulighederne på arbejdsmarkedet med over i alderdommen.¹

Der tegner sig således en endnu større differentiering i arbejderbefolkningen, formidlet over nedlæggelsen af statslige velfærdsydelser, som en vej til at sænke værdien af arbejdskraften: et super-A-hold udover A-holdet, hvor levevilkårene differentieres stadig mere, men hvor de virkelige forringelser ikke mærkes, B-holdet, som kæmper en stadig mere fortvivlet kamp for at bevare en position inden for arbejdsstyrken, og et stadig mere forarmet C-hold, bestående af de udstødte fra arbejdsmarkedet.

De differentieringer, som skabes i løbet af arbejdslivet, fastholdes og fortsætter med fuld styrke ind i alderdommen og ind i næste generation.

¹ jvf. Kampmann mfl. 1989: Private pensioner og pensionsreformer. i: Mogens Holm (red) Det splittede samfund. Samfundslitteratur.

VI

OPSAMLING OG DISKUSSION

Under højkonjunkturen i 60'erne og begyndelsen af 70'erne har hele befolkningen indrettet sig efter et reproduktionsmønster, som er baseret på dels en høj grad af "velfærdsydelser" fra staten, dels en omfattende adgang til teknologi i form af køkkenredskaber, forarbejdede konsumprodukter, infrastruktur, bil til at komme på arbejde osv.osv.

Det er åbenbart, at der til opretholdelse af "et samfundsmæssigt gennemsnitligt reproduktionsniveau" i dag kræves mindre arbejde i hjemmet; til gengæld kræves der 1 1/2 - 2 fuldtidslønninger i en familie for at opretholde dette niveau: de varer, der kan købes for lønnen, kan ikke erstattes af en tilsvarende arbejdsindsats i hjemmet.

De kvinder, som blev inddraget i arbejdsstyrken i 60'erne, kan ikke blot vende tilbage til arbejdet i hjemmet, dels fordi hendes løn er nødvendig for familien, dels fordi kvinder som lønarbejdere er blevet en integreret del af arbejdsstyrken.

I disse år forringes reproduktionsniveauet for de fleste grupper i befolkningen som følge af den stadig mere uddybede krise. Den statslige politik kan ses som en egentlig afvikling af velfærdsstaten, frem for 70'ernes forsøg på at fastholde den med planlægning og effektivisering. De ydelser, som det offentlige i 60'erne overtog fra hjemmet, hvor kvinderne tidligere havde udført dem, f.eks. ældreomsorg, sygepleje, børnepasning, social

sikring, føres nu tilbage til privat varetagelse. Men det er ikke de samme hjem - og kvinderne står ikke parat til at overtage opgaverne.

Der er idag ikke tradition for, at lønnen skal dække reproduktionen af en hel familie: de unge arbejdere kan måske presses langt ned i løn uden at opdage det - før den dag hvor forsørgerbyrden kommer! Når forsørgerbyrden så kommer, drukner choket i arbejdspress, pengesorger og personlige problemer - skilsmisse - kvinden m.børn går på laveste reproduktionsniveau - manden er stadig på arbejdsmarkedet - vejen er banet for et nyt parforhold for den begge, men på helt anderledes betingelser - !?

Perspektivet i at forstå drivkræfterne og at identificere de dominerende strategier fra kapitalens side i udviklingen i reproduktionsmønsteret, er at pege på muligheder for handling fra et levevilkårsudgangspunkt. Indsigten i kapitalinteresserne giver muligheder for at vurdere, om der er et spillerum for teknologisk udvikling, om der er grundlag for at indgå "modsætningsfyldte kompromis'er" for udviklingen på et reproduktionsområde - eller om man skal gå helt andre veje for at løse reproduktionsproblemerne.

Udviklingen inden for arbejdsstyrken og i reproduktionsmønsteret kan bruges til at pege på styrkepositioner og mulige interessesfællesskaber inden for befolkningen, som skal udgøre de kræfter, der kan bære handlinger igennem, eller danne basis for modstrategier.

For arbejderbefolkningen betyder det ændrede reproduktionsmønster ændringer i kampens indhold og former.

Den polarisering, der sker, afspejles af fagbevægelsen, som kun organiserer de grupper, der har tilknytning til arbejdsmarkedet; hvis disse grupper får en lønkomensation, der er tilstrækkelig stor, f.ex. i form af skattefritagelser, vil de have mindre interesse i at bevare de velfærstatslige ydelser. Endda kan polariseringen komme dem til gode, idet man kan forudse vækst af det sorte arbejdsmarked for rengøringshjælp, børnepasning osv.

De statslige lønarbejdere kæmper for at bevare deres beskæftigelse og dermed de reproduktionsfunktioner de udfører. Alternativet er privatiserede funktioner for en mindre skare betalingsdygtige modtagere, dermed mindre beskæftigelse, samt underlæggelse under den produktivkraftudvikling, som sker i kapitalens regi (smlign. rengøringsarbejdet). Men de stadig mere udmarvende lønarbejderbetingelser i de statslige ydelser vil skabe modsætninger blandt de reproduktive arbejdere, fordi de privatiserede løsninger vil kunne tilbyde bedre arbejdsforhold og bedre løn: således kan privathospitalet tilbyde uhyre attraktive arbejdsforhold for plejepersonalet.

Lønarbejderne oplever generelt en udhuling af reallønnen og reagerer mod de høje skatter, og de overførsler til de ikke-beskæftigede, som de ser forsvinde fra deres løn.

De ikkebeskæftigede, både de arbejdsløse og de omsorgskrævende står i en helt anden situation end før opsvinget. De er nemlig i høj grad berøvet deres familiære tilknytning, og de ressourcer, som tidligere stod til familiernes disposition: gode naboer, køkkenhaver, socialt netværk. I fagbevægelsens kamp for forbedrede levevilkår før 60'erne, var reproduktionen af de gamle og syge osv en selvfølgelig og integreret del af lønkampen.

Idag formidles disse ydelser over staten og forekommer ikke at være en selvfølgelig del af reproduktionsbyrden for den enkelte, især ikke i de tilfælde hvor hele familier er arbejdsløse, så ingen er integreret i lønkampen, måske ikke en gang organiseret.

Til gengæld er de folkelige bevægelser talerør for den "sociale forbundethed" som man måske kan sige er trådt i stedet for den "familiære forbundethed", lige som de statslige lønarbejdere fungerer som talerør for de personer som er afhængige af dem, jvf. hjemmehjælperne. Den "sociale forbundethed" er ikke blot "hattedameri", men en reel erkendelse af, at man selv kan blive arbejdsløs, syg, gammel, - ens egen mor har brug for alderdomshjem, pension osv.

Man kan stille det spørgsmål, om kvinderne kan samle en fælles bevægelse som modstand mod disse udsigter. Det er kvinderne som især trues ved nedlægningen af de reproduktive ydelser, både som ansatte og som afhængige af, at de findes. Og det er kvinderne som via deres traditionelle omsorgsrolle i hjemmet vil være opmærksomme på forringelserne i levevilkår for de syge, ældre osv. Kvindernes løn kan normalt ikke dække en families forsørgerbyrde. Endelig har enhver kvinde udsigt til den proletarisering, hun vil være udsat for, hvis manden forlader hende og hun bliver enlig mor.

Kvinder blev frigjort fra afhængigheden af mandens løn ved adgangen til arbejdsmarkedet og statens overtagelse af den basale forsørgerbyrde. Derfor kunne kvinderne tænkes at udgøre en stærk kraft i forsvaret for velfærdsstaten og i opbygningen af sociale netværk for de udstødte.

På den anden side er kvinder differentieret lige som den øvrige del af arbejdsstyrken. Der er en mindre del, især bestående af yngre, veludannede, enten ikke-forsørgere eller i stabile parforhold, som tilhører kernearbejdskraften. De har interesse i at bevare deres position på arbejdsmarkedet og derfor i at muliggøre en indpasning af reproduktionsarbejdet i hverdagslivets tidsstrukturer. Det kan meget vel betyde, at de har interesse i at opnå højere løn og nedsat skat, således at de kan aflønne serviceydelser i stedet for at benytte de velfærdsstatslige ydelser.

Overfor de kvinder, som tilhører kernearbejdskraften, står det store antal kvinder, som er truet af nedskæringer i de velfærdsstatslige ydelser, samt af marginaliseringen og udstødningen fra arbejdsmarkedet: der står køn på både arbejdsløshed og nedskæringer - ikke fordi de egentlig er rettet mod kvinder, men på grund af kvinders placering i reproduktionsmønsteret.

Der er således stadig basis for at formulere fælles og kollektive krav til udviklingen inden for reproduktionsmønsteret, fordi kvinder stadig har størst umiddelbar interesse i løsningerne. Men disse krav er i dag ikke forbundet med de individuelle muligheder på arbejdsmarkedet. Snarere tværtimod vil en satsning på at forbedre de individuelle konkurrencemulig-

heder i forhold til mænd understøtte livsformer, som ikke indeholder tid og plads for børn.

Det betyder, at den forbindelse der var i 70'erne mellem de stærke lønarbejdergruppers krav om placering på arbejdsmarkedet og krav til offentlige velfærdsydelser til gavn for alle kvinder, i dag er brudt. Det er de svagere lønarbejdergrupper, der har de største behov for offentlige ydelser.

Men det betyder ikke, at kvinderne ikke har fælles interesse i kamp for kollektive løsninger på reproduktionsproblemerne - og mod de arbejdsmarkedsvilkår, som giver så lidt plads til omsorg. Det er blot nødvendigt at erkende, at kampen må tage andre former: hvor kvinder i 70'erne betonedede nødvendigheden af at blive stærke og uafhængige af mænd i kampen for en selvstændig position på arbejdsmarkedet, er det i 90'erne stadig nødvendigt at blive stærk og selvstændig - men mindst lige så vigtigt at inddrage mænd i kampen for udviklingen af ressourcer i reproduktionssfæren - og allervigtigst: at bekæmpe differentieringen af arbejdsstyrken og den stadig mere intensiverede udnyttelse af den beskæftigede arbejdskraft, herunder tendenserne til udvidelse af arbejdsdagen, som især mænd vil have interesse i.

I det omfang mænd inddrages i reproduktionsarbejdet og i udvikling af kollektive løsninger, såvel i statsligt regi, som i helt andre regi, f.eks. i de kollektive netværk, vil de også stille andre slags krav til lønarbejdets udvikling, f.eks. omkring arbejdstid.

Udgangspunktet for en kamp for bedre levevilkår må således tages i spørgsmålet om, hvordan vi udvikler kollektive løsninger på de individuelle problemer - ikke bare ved at søge statslige løsninger på reproduktionsproblemer, men ved at på alle planer opbygge ressourcer i reproduktionssfæren til gavn for alle, både de som har del i lønarbejdet, og de, der må opbygge livsgrundlag på andet end lønarbejde.

VII

LITTERATURLISTE

- Althusser Louis 1969: For Marx. Kbh.
- Andersen Bent Rold 1984: Kan vi bevare velfærdsstaten? AKF.
- Andreassen A 1985: Fra krisegenemslag til ekstensiv akkumulationsfase?
Arbejdsnotat TEKSAM, RUC
- Andreassen Allan og Tyge Kjær 1980: Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik. Kurasje 25,
- Auken Gunvor 1985: Døgnet skal have to dage. Kbh.
- Becker-Schmidt Regina 1982: Modsætningsfyldt realitet og ambivalens. i Udkast nr.2, 1982
- Bjerring Bodil 1989: Livsformer og utopier. i Ulla Koch mfl.(ed.):1989: Køn og videnskab. Serie om kvindeforskning nr.27. AUC
- Blanke Bernhard 1981: Socialdemokrati og samfundskrise. Kurasje 29, Kbh.1981.
- Bloch Charlotte m.fl.(ed.): Hverdagsliv, kultur og subjektivitet. Kultursociologiske skrifter nr.25. Akademisk forlag 1988.
- Bonke Jens 1986: Husholdningsøkonomi - en teoretisk og empirisk analyse af husholdningsproduktionen. Kbh.Økon.Inst. memo nr.157
- Bonke Jens 1983: Aldrig mere arbejde. Rosinante, Kbh.
- Bonke Jens 1987: Husligt arbejde - hvad er det værd.Pjece udg. af Forbrugerrådet
- Borchorst Anette 1989: Kvinderne, velfærdsstaten og omsorgsarbejdet. i: POLITICA nr.2, 1989
- Borchorst Anette og Birthe Siim 1984: Kvinder i Velfærdsstaten. AUC
- Borg Karin 1986: Kontrol med tid og krop - eller tab... i: Kontext 50, politisk revy 1986.
- Brandsholm Petersen Kirsten og Vibeke Andersen 1985: Mod nye horisonter. Tek-Sam, RUC.

- Brinch Jens: Kapitalakkumulation i Danmark efter 1950. politisk revy.
- Büchert Erik 1978: Velfærd, levevilkår, livskvalitet. Nørd-REFO.
- Eisenstein Zillah (ed.) 1979: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism. Monthly Review Press. New York & London.
- Emerek Ruth 1989: Om måling. i Ulla Koch mfl.: Køn og Videnskab. Serie om kvindeforskning nr.27, AUC.
- Foged Britta, Sanne Ipsen mfl. 1980: Deltid - kvindetid. Modtryk
- Geertsen Kirsten 1982: Arbejderkvinder i Danmark. SFAH 13, Kbh
- Gorz Andre 1979: Økologi og frihed. Politisk revy, Kbh.
- Gough Ian 1979: The Political Economy of the Welfare State. London.
- Hansen Mogens 1985: Fra planlægningsoptimisme til nedskæringspolitik. Soc.inst.arbejdspapir nr8, Kbh.1985
- Hansen Erik Jørgen 1988: Generationer og livsforløb i Danmark, Kbh
- Hansson Finn og Peder Lærke Nielsen 1980: Statsintervention og reformismekritik. Kurasje 23/24, Kbh.1980.
- Haslebo Gitte 1984: Fordeling af tid og arbejde i velfærdsstaten. Planstyrelsen, Kbh.
- Heller Agnes 1981: Das Alltagsleben. Frankfurt am Main.
- Holm Jesper 1988: Stat og Produktion. TEKSAM arbejdspapir nr.7, 1988
- Hyldig Jan: Tilpasningsstrukturer og forandringsmuligheder i hverdagslivets rum. Kulturgeografiske Hæfters skriftserie 10.
- Højgaard Lis 1988: Familien - opløsning eller kulturel nyskabelse? i: Charlotte Bloch, Lis Højgaard mfl. 1988. Hverdagsliv, kultur og subjektivitet. Kultursoc.skrifter nr.25, Kbh
- Højgaard Lis 1978: Arbejdskraftreproduktion - et kvindeproblem. i Historievidenskab nr.16, GMT
- Højrup Thomas 1983: Det glemte folk. Livsformer og central dirigering. SBI, KBH
- Højrup Thomas og Lone Rahbek Christensen 1989: Introduktion til livsformsanalysens grundbegreber. i: Lone Rahbek Christensen (red.): Livstykker. 12 studier af livsformer og vilkår. Kulturbøger 1989
- Jensen Per H. og Fritz von Nordheim Nielsen 1985: Nye og gamle bevægelser i relation til velfærdsstatkomplekset. Soc.inst. arbejdspapir nr.28, Kbh.1985.

- Jessen Henny og Lisbeth Larsen 1987: Arbejdstidens indflydelse på kvinders arbejds- og familieliv. Speciale TEKSAM, RUC.
- Jessop Bob 1982: The Capitalist State. Oxford
- Kampmann mfl. 1989: Private pensioner og pensionsreformer. i: Mogens Holm (red) Det splittede samfund. Samfundslitteratur.
- Krätke Michael 1984: Om velfærdsstatens politiske økonomi og den ufuldkomne kritik heraf. Kurasje 34,
- Körmendi Eszter 1989: Tidsanvendelse gennem et kvart århundrede. i: Erik Ib Schmidt mfl. 1989: 24 timer i døgnet. Kbh.
- Levevilkår i Danmark 1987
- Lundkvist Anders 1985: Kritik af Marx' lønteori. i Kurasje nr.37, Kbh.
- Marx Karl: Kapitalen. Rhodos 1972.
- Mogensen Gunnar Viby 1989: Tidsanvendelse i Danmark på sort arbejde. i Erik Ib Schmidt mfl. (red) 1989.op.cit.
- Møller Iver Horneman 1989: Fattigdommens baggrund. Polariseringen af arbejdsmarkedet og dualiseringen af socialpolitikken. i: Mogens Holm (red): Det splittede samfund. Samfundslitteratur.
- Negt Oskar 1985: Det levende arbejde - den stjålne tid. Kbh.
- Nielsen Peder Lærke 1979: Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform. Soc.Inst.Kbh.Univ.
- Platz Merete 1988: Arbejdstid 1987. SFI-rapport 88:8. Kbh.
- Poulantzas Nicos 1981: Staten, magten og socialismen.
- Prokop Ulrike 1981: Kvinnors livssammenhang. Stockholm
- Samfundsstatistik 1988. Samfundsfagsnyt.
- Sassoon Anne Showstack (ed.) 1987: Women and the state. London
- Statistisk 10-årsoversigt, div. årgange
- Statistisk Årbog, div. årgange.
- Stauning Inger 1990: Teknologi i sundhedssektoren mellem branchestrategi og brugerinteresser. TEKSAM-forlaget, RUC
- Thaulow og Gamst 1987: Enlige forsørgere mellem selvforsørgelse og bistandshjælp. Publ.SFI nr.175, 1987.
- Wærness Kari: Kvinneperspektiver på sosialpolitikken. Projekt kvinners levekår og livsløpp. Oslo